

T.C.

ALTINBAŞ ÜNİVERSİTESİ

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler

**AKTİF YURTTAŞLIK ÖRNEĞİ OLARAK
CUMARTESİ ANNELERİ**

Mehdi ASPAR

Yüksek Lisans Tezi

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Eylem AKDENİZ GÖKER

İstanbul, 2021

AKTİF YURTTAŞLIK ÖRNEĞİ OLARAK CUMARTESİ ANNELERİ

Mehdi ASPAR

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler

Yüksek Lisans Tezi

ALTINBAŞ ÜNİVERSİTESİ
2021

“Mehdi ASPAR” tarafından hazırlanmış ve 18.10.2021 tarihinde sunulmuş “AKTİF YURTTAŞLIK ÖRENEĞİ OLARAK CUMARTESİ ANNELERİ” başlıklı tez Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak **oy birliği** ile kabul edilmiştir.

Dr. Öğr. Üyesi Eylem AKDENİZ
GÖKER
Danışman

Tez Savunma Sınavı Jüri Üyeleri:

Dr. Öğr. Üyesi Eylem AKDENİZ
GÖKER

Siyaset Bilimi ve Kamu
Yönetimi,
Altınbaş Üniversitesi

Prof. Dr. Besime ŞEN

Şehir Bölge ve Planlama,
Mimar Sinan Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Berna EKAL

Sosyal Hizmetler,
Altınbaş Üniversitesi

Doç. Dr. Özgün ERLER BAYIR

Siyaset Bilimi ve Kamu
Yönetimi,
Altınbaş Üniversitesi

Doç. Dr. Diğdem Soyaltın

Siyaset Bilimi ve Kamu
Yönetimi,
Altınbaş Üniversitesi

Bu tezin Yüksek Lisans. tezi olarak bütün şartları sağladığımı beyan ederim.

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü kabul
tarihi:

___/___/___

Bu tezdeki tüm bilgilerin akademik kurallara ve etik davranışlara uygun olarak edinildiğini ve sunulduğunu beyan ederim. Ayrıca, bu kuralların ve davranışların gerektirdiği şekilde, bu çalışmada, orijinal olmayan tüm materyalleri ve sonuçları tamamen alıntı yaptığımı ve referans gösterdiğimi de beyan ederim.

Mehdi ASPAR

ÖNSÖZ

Öncelikle yürüttükleri mücadeleden dolayı ve sonrasında da çalışmaya katkılarından tüm Cumartesi Anneleri'ne ve Cumartesi İnsanları'na Maside Ocak, Ayşe Tepe, İkbal Eren, Serpil Taşkaya ve Sebla Arcan şahsında minnet duygularımı sunuyorum. Ve tabii ki tez çalışmalarım boyunca gösterdiği anlayış ve sabır başta olmak üzere çok değerli destek ve emeğini, engin bilgisini esirgemeyen tez danışmanım Dr. Öğretim Üyesi Eylem Akdeniz GÖKER'E

Sonsuz Teşekkür ve Saygılarımla,

İstanbul, Ekim

Mehdi ASPAR

ÖZET
AKTİF YURTTAŞLIK ÖRNEĞİ OLARAK
CUMARTESİ ANNELERİ

ASPAR, Mehdi

Yüksek Lisans, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı,
Altınbaş Üniversitesi

Danışman: Dr. Öğr. Üyesi Eylem Akdeniz GÖKER

Tarih: Ekim/2021

Sayfa: 91

Yurttaşlık yakın dönemde sosyal bilimler alanında merkezi bir kavram haline gelmiştir. Pek çok sosyal bilimci farklı perspektiflerden yurttaşlığı tartışmış ve birbirinden kuramsal ve siyasal açılardan ayrışan farklı kavramsallaştırmalar önermiştir. Bu çalışma, literatürdeki farklı yaklaşımların izlerini sürerek Türkiye’de deneyimlenen biçimiyle yurttaşlığı ele almış ve ayrık bir deneyim olarak varlığını sürdüren Cumartesi Anneleri’nin mücadelesinin bir aktif yurttaşlık örneği olarak tanımlamıştır. Cumartesi Anneleri direnişi sosyal bilimlerin farklı alanlarında çokça çalışmaya konu edilmesine karşın yurttaşlık boyutuyla ele alınmamıştır. Bu tez, Cumartesi Anneleri deneyimini kimi zaman etnik kimlikle kesişen ancak daha ziyade kadın kimliğinin öne çıkarıldığı bir hak arama mücadelesi olarak yurttaşlığın etkin katılım boyutuna örnek teşkil ettiğini iddia etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yurttaşlık, Cumartesi Anneleri, Aktif Yurttaşlık

ABSTRACT
SATURDAY MOTHERS' STRUGGLE
AS AN EXAMPLARY OF ACTIVE CITIZENSHIP

ASPAR, Mehdi

M.Sc, Department of Political Science and International Relations,
Altınbaş University

Supervisor: Dr. Öğr. Üyesi Eylem Akdeniz GÖKER

Date: Ekim/2021

Pages: 91

Citizenship has recently been a pivotal concept in social sciences. Most social scientists have discussed citizenship through various perspectives and have offered differing Theoretical and political conceptualizations. Tracing different approaches within the literature, this study has elaborated the citizenship practices in Turkey and has underlined the distinctive struggle of the Saturday Mothers as an exemplary of active citizenship. Although it has been discussed by various academic studies, Saturday Mothers' struggle has not been touched upon with regards to the dimension of citizenship. This study, argues that, as a rights-based practice in times intersecting with ethnic identity and but mostly highlighted by woman identity, Saturday Mothers' struggle stands to be an experience of active citizenship.

Keywords: Citizenship, Saturday Mothers, Active Citizenship

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM: YURTTAŞLIK LİTERATÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ	9
1.1. YURTTAŞLIĞA YÖNELİK FELSEFİ YAKLAŞIMLAR.....	10
1.1.1. Liberal-Demokratik Yaklaşım.....	10
1.1.2. Sivik-Cumhuriyetçi Yaklaşım.....	13
1.2. YURTTAŞLIĞA YÖNELİK TARİHSEL YAKLAŞIMLAR.....	15
1.2.1. Marshall ve Evrimci Bir Tartışma.....	15
1.2.2.Brubaker: Milliyetçilik ve Yurttaşlık Denklemi.....	20
1.2.3. Bryan Turner: Tarihsel ve Felsefi Yaklaşımların Özgün Bir Sentezi.....	23
1.3. ALTERNATİF BİR PARANTEZ: KADIN YURTTAŞLIĞININ TARİHSEL GELİŞİ VE FEMİNİST YAKLAŞIMLAR.....	26
1.3.1. Kadının Yurttaşlığı: Haklar ve Ödevler.....	31
1.3.2. Farklılığın Keşfi: Cinsiyetler Arası Eşitlik ve Farklılıklar.....	35
2. BÖLÜM: TÜRKİYE'DE YURTTAŞLIK ANLAYIŞININ TARİHSEL GELİŞİMİ ... 40	
2.1. KUL'DAN YURTTAŞA: GEÇ OSMANLI DÖNEMİNDE YURTTAŞLIK.....	40
2.2. ULUS-DEVLETİN YURTTAŞI: TÜRKİYE'DE TEK PARTİLİ DÖNEMDE (1923- 1950) YURTTAŞLIK.....	46

2.3. SANDIK DEMOKRASİSİ: ÇOK PARTİLİ DÖNEMDE (1950-1980)	
YURTTAŞLIK.....	47
2.4. TÜRKİYE’DE 1980 VE SONRASI YURTTAŞLIK: MAKBUL YURTTAŞLIK VE ALTERNATİF SESLER.....	49
3. BÖLÜM: ZORUNLU BİR POLİTİKLEŞME: CUMARTESİ ANNELERİ	53
3.1. CUMARTESİ ANNELERİ’NİN TARİHSEL SÜRECİ.....	53
3.1.1. Cumartesi Anneleri'nin Ortaya Çıkması-Çıkarılması.....	53
3.1.2. Türkiye’de 90’lı Yıllar ve Cumartesi Anneleri’nin Mücadele Başlangıcı.....	55
3.1.3. 2000’li Yıllar ve Günümüz : Gelişimi.....	61
TARTIŞMA VE BULGULAR: AKTİF YURTTAŞLIK ÖRNEĞİ OLARAK CUMARTESİ ANNELERİ.....	67
SONUÇ.....	73
REFERANSLAR.....	75

KISALTMALAR

AB	:	Avrupa Birliği
ABD	:	Amerika Birleşik Devletleri
AKP	:	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	:	Anavatan Partisi
AİHM	:	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
BM	:	Birleşmiş Milletler
CHP	:	Cumhuriyet Halk Partisi
DEP	:	Demokrasi Partisi
DP	:	Demokrat Parti
DSP	:	Demokratik Sol Parti
DYP	:	Doğru Yol Partisi
HEP	:	Halkın Emek Partisi
İHD	:	İnsan Hakları Derneği
KHK	:	Kanun Hükümünde Kararname
LGBT-İ	:	Lezbiyen, Gey, Biseksüel, Transseksüel-Intersex
MHP	:	Milliyetçi Hareket Partisi
MSP	:	Milli Selamet Partisi
PKK	:	<i>Partiya Karkerên Kurdistan.</i> (Kürdistan İşçi Partisi)
RP	:	Refah Partisi
SHP	:	Sosyaldemokrat Halkçı Parti

GİRİŞ

*“Geçip aralarına oturdu, torbasını açıp çerçeveyi çıkardı, içinde vesikalık fotoğrafım. Üzerimizden sesler, kokular, kuşlar geçti.” (Ahmet Büke, **Mahur Beste**)*

Bu çalışmada Türkiye’de gözaltında paramiliter güçlerce ‘kaybedilen’ kişilerin annelerinin mücadelesi bir yurttaşlık pratiği olarak işlenecektir. Demokratikleşmenin yaşanmadığı, sürekli darbelerle yönetimin derdest edilmesi sonucundaki siyasi kargaşa döneminde kaçırılıp, öldürülen kişilerin anneleri olarak Cumartesi Anneleri’nin mücadelesi Türkiye’de bir grup kadın siyasi bir aktöre dönüşmüştür. Yurttaşlık mücadelesi olmasının yanı sıra bir sivil itaatsizlik eylemi örneği de olan Cumartesi Anneleri’nin direnişi hangi koşulların, hangi politikaların sonucudur ve seyri ne şekilde devam etmiştir soruları bu çalışmanın özünü oluşturmaktadır. Türkiye gibi, siyasete biçim veren aktörlerin baskın olarak erkekler tarafından oluşturulduğu bir ülkede, onlarca yıldır süregelen bu kadın direnişi incelenmesi elzem bir başlıktır. Cumartesi Anneleri’nin mücadelesi, Türkiye’de son yıllarda dinamik ve aktif olan birkaç muhalif cepheden biri olan kadın mücadelesinin erken ve gelişkin bir örneğidir. Bu mücadelenin devamlılığı ve gelişiminde ‘kadın’, ‘anne’ kimliklerinin etkisinin toplumsal duyarlılığı ve ciddiyeti de göz ardı edilemeyecek bir olgudur. Cumartesi Anneleri eylemliliği gelişen bir güç olarak siyasetin temel parametrelerini etkileyen bir kudrete sahip olmuştur.

Ülkenin kendi tarihiyle yüzleşmesi ve hukuk devleti başlığının sorgulanması gibi temel başlıklar, bugün somut olarak fail-i meçhul dosyaları ile iç içe bir gelişme ve ortaklık olan Cumartesi Anneleri örneğiyle gündeme taşınmıştır. Cumartesi Annelerinin mücadelesi, insan hakları, kadın mücadelesi, hukuka devleti çağrısı gibi demokratik işleyiş vazedenden bir sürecin yanı sıra ülkenin ve rejimin temel sorun alanlarından biri olarak tanımlanan Kürt sorununu da

kapsamakta ve işaret etmektedir. Zira bu mücadelenin talep ve çağruları özellikle Kürt sorununa referansla ve çoğu defa da Kürt sorunu özelinde hayata geçirilen uygulamalarla ilişkilidir. En yalın biçimde fail-i meçhul dosyaları ile sembolize edilebilecek bu direniş, ‘politikleşmek zorunda kalan kadınların’ eylemliliğini işaret etmesi sebebiyle bir siyasal katılım örneğine de tekabül eder. İç siyasetin en önemli çıkmazlarından birinden yola çıkarak siyasallaşan bu hareket, yurttaşlaşmanın temel bileşeni olan aktif katılımın Türkiye’ye özgü tarihsel bir örneğine dönüşmüştür. Cumartesi Annelerinin direnişi, Latin Amerika ülkeleri, daha özelde Arjantin örneğinde gelişen bir mücadelenin Türkiye topraklarına özgü bir yorumu olmanın yanı sıra daha geniş coğrafyalarda örneklerini üretebilecek bir yurttaşlık pratiğinin de imkân ve sınırlarına işaret eder. Arjantin’de yakınları kaybedilen bir grup annenin mücadele alanı olarak Plaza del Mayo nasıl bir anlam yükleniyorsa, bugün Galatasaray Meydanı da Türkiye’de benzer bir anlam yüklenmektedir. Arjantin’deki ve Türkiye’deki annelerin eylemleri devletlerin suç dayanışmasına karşı kadınların mücadele temelindeki dayanışmasının örneğidir. Bu mücadelelerin bir diğer ayrık ve özgün yanı, mekânın ve kentlerin gerçek sahipleri olan yurttaşların, etkin ve süreklilik arz eden bir direniş neticesinde, sembolik düzeyde de olsa mekânları nasıl kendi inisiyatiflerine ve denetimlerine aldıklarının sergilenmesidir. Cumartesi Anneleri’nin eylemi Galatasaray Meydanı’na yüklenen anlamın dönüşmesine ve bu mekânın yurttaşın kendi sesini duyurduğu ve performansını sergilediği bir alan olarak kodlanmasına vesile olmuştur.

Cumartesi Anneleri, birçok defa akademik çalışmalara konu olmuştur. Önceki çalışmalarda Cumartesi Anneleri’nin feminizm ve kadın hareketi ile olan ilişkisi incelenmiş¹ ve daha sonra Galatasaray Meydanı ile ilişkisi üzerine mekan çalışmaları² da yapılmıştır. İlgili çalışma, sivil itaatsizlik eylemleri olarak da anılan ve temelde bir yurttaşlık mücadelesi olan bir kadın-anne mücadelesi örneğini yurttaşlık kuramları ve perspektifleri ekseninde tartışmaktadır. Söz konusu özgün yurttaşlık pratiğinin öncülerinin ve eylemcilerin düşünceleri de belli oranda tartışmaya dahil edilmiştir. Çalışma boyunca bu özgül yurttaşlık pratiği örneğinin demokratikleşmeyle,

¹ İpek Bahar Karaman, (2020), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi’nde Annelik aktivizmi, feminizm ve dünya politikası: Türkiye’de Cumartesi Anneleri başlıklı yüksek lisans tezinde Cumartesi Anneleri’nin feminizm ve kadın hareketleri ile ilişkisini irdelemiştir.

² Berfin İvegen, (2004), İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi’nde, Cinsiyetle etkileşmiş şehir mekanı: Cumartesi Anneleri başlıklı tez çalışmasında kadınların ev ve şehir mekanları üzerine araştırma yapmıştır.

cins kimliğiyle, vicdanla ve devletle olan ilişkisi irdelenmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde, yurttaşlık tartışmalarına yön vermiş temel kuramsal perspektifler tartışılmıştır. Öncelikle yurttaşlığa yönelik felsefi yaklaşımlar tartışılmış, liberal-demokratik ve sivil-cumhuriyetçi perspektifler serimlenmiştir. Yurttaşlığın felsefi boyutlarıyla irdelenmesini hedefleyen bu bölümün ardından Türkiye’de yurttaşlık kurumunun ve sürecinin tarihsel inşasını belli bir kuramsal temel ekseninde ele alabilmek adına öncelikle T. H. Marshall’ın “haklar” ekseninde inşa ettiği kuramsal çerçeve irdelenmiştir. Ardından tarihsel olarak farklı milliyetçilik türlerinin inşası ve bunların üzerinde temellenen farklı yurttaşlık pratiklerini çözümlenmek adına Roger Brubaker’ın Fransa ve Almanya örneklerini merkeze aldığı karşılaştırmalı analizine yer verilmiştir. Çalışmanın bu bölümünde son olarak Bryan Turner’ın düşüncelerine yer verilmiştir. Turner tek bir ulusu baz almadan birbirinden farklı devletlerin uluslaşma sürecini ele alırken literatüre de bu anlamda ciddi katkılar sunmuştur. Sadece İngiliz toplumu ile değil de Fransa, Almanya, Amerika Birleşik Devletleri gibi örneklerle yurttaşlığın farklı tarihsel bağlamlarda hem felsefi hem de tarihsel olarak nasıl inşa edildiğini çok boyutlu olarak ele alan Bryan Turner’ın sunduğu çerçeve bambaşka coğrafyalardaki yurttaşlık deneyimlerini anlamlandırmak adına hayli işlevli ve doyurucudur. Turner’ın Marshall’a yönelik eleştiriler ekseninde yeniden çerçevelediği ve Işın ile yeni boyut eklediği tanımladığı “haklar temelindeki” yurttaşlık paradigması da tezin bu bölümünde irdelenmiştir

Tezin ikinci bölümü, Türkiye’de yurttaşlık serüvenini konu edinmektedir. Pek çok araştırmacının dile getirdiği üzere, Türkiye’de yurttaşlaşmanın tarihi aynı zamanda modernleşmenin tarihidir. Kuldun veyahut tebaadan modern yurttaş dönüşüm süreci Osmanlı’nın en uzun yüzyılını kapsayan son döneminden Cumhuriyet’in kuruluşuna dek sürer. Çok-etnili bir imparatorluktan ulus-devlete evrilme süreci tüm sancılılarıyla modernleşmeye eşlik etmiş ve ortaya çıkan yurttaşlık kurumu tüm ilişkiselliğiyle söz konusu süreçlerin izlerini yüklenmiştir. Bu bölüm cumhuriyet döneminin çeşitli alt başlıklara ayrılması ile tartışılmıştır. Genel hatlarıyla şu alt başlıklar ile Türkiye Cumhuriyeti dönemi yurttaşlık politikaları tartışılabilir: Tek parti dönemi, çok partili dönem ve 1980 askeri darbesinden sonraki süreç. Kuşkusuz farklı tasnifler de önerilebilir. Ancak bu çalışmada özellikle tek partili dönem ve çok partili dönem boyunca yurttaşlığın tanımına dair yaşanan eksen kaymaları hesaba katılarak

böylesi bir tasnif yeğlenmiştir. Devletin veyahut müesses nizamın Öteki olarak görülen tariflediği gruplara yönelik belli dönemlerde önceliklendirdiği politikalar benimsenen yurttaşlık anlayışının temel niteliklerine dair ipuçları sunmaktadır. Tek partili dönem süresince yeni insanın inşası adına ve ulus-devlet kimliğine denk düşecek bir yurttaş profilinin yaratılmasına yönelik adımlar aslında “makbul yurttaş”ın ana hatlarıyla çizilmesi çabalarına denk düşmektedir. Çok partili döneme geçişle bu yurttaş profilinde önemli kırılmalar yaşanmış, seküler kentli yurttaştan kır kökenli muhafazakâr “makbul yurttaş” a dümen kıvrılmıştır. Ancak çok-partili dönemi yurttaşlık tartışmaları açısından önemli kılan temel unsur siyasal katılımın, sandık boyutuyla sınırlansa bile, Türkiye siyasal hayatında ilk defa ortaya çıkması ve önem kazanmasıdır. Tez bu dönemi çeşitli boyutlarıyla ele almış ve yurttaşlığın siyasal katılım boyutuna Türkiye siyasetine atıfla değinmiştir. 1980 sonrası dönemi konu alan alt bölümde ise, ülkenin darbe marifetiyle neo-liberalizme geçişiyle yurttaşlığın yeniden tanzimi ve bugüne dek uzanan siyasal süreç tartışılmaktadır. Darbe anayasası ile başlayan süreç özellikle Kürt illerinde yaşanan hukuksuzluklar doksanlı yıllarda zorla kaybettirme suçlarına yönelik bir karşı koyuş olarak Cumartesi Anneleri’nin var olmasının sebebidir. Türkiye’nin hemen her yerinde muhaliflere karşı zora dayalı, siyasal alanın giderek daraltılması ve siyasal alanının dışında “piyasanın önceliklerine göre” tariflenmiş bir yurttaşlık anlayışı bu dönemin temel karakteristiğini betimlemektedir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde özel olarak Cumartesi Anneleri’nin ortaya çıkışı ve gelişimiyle alınmaktadır. Bu bölümde mücadelenin tarihsel boyutu toplumsal dönüşüme atıfla incelenmektedir. Ekseriyetini Kürt kadınları ve annelerinin oluşturduğu bu grubun hangi dinamikler sonucunda siyasallaştığı sorusu ilgili bölümün odak noktasıdır. Cumartesi Annelerinin mücadelesine giden yol, anti-demokratik yasalar ve ağır insan hakları ihlalleri ile döşenmiştir. Bu bölümde, apolitik sayılabilecek bir grup kadının-annenin kamusal alana damgasını vuran mücadele süresince politik özneler haline dönüşme serüvenleri temel uğraklarıyla ele alınmaktadır. Cumartesi Anneleri Türkiye’de en uzun soluklu hak arama mücadelesidir. Bu bakımdan da bu mücadele, bir yurttaşlık pratiği olarak tüm boyutlarıyla irdelenmeyi hak etmektedir. Doksanlı yıllar Türkiye’de hukuk devleti tartışmalarının, ‘düşük yoğunluklu savaş’ ortamında faili meçhul cinayetler, köy yakmalar, gözaltında kayıplar gibi

hukuk dışı eylemlerle gölgelendiği bir dönemi anlatır. Söz konusu ‘hukuk dışılığın’ verili yasal zeminde hukuka uygun olarak sonuçlanmasındaki aksaklık ve ihmaller yine aynı dönemin baskın özelliklerindedir. Kamuoyuna sesini duyurmak ve hukuk dışılığın toplumun geniş kesimlerince algılanmasını sağlamak amacıyla yaşam hakkı başta olmak üzere yurttaşlığın en temel haklarını savunma mücadelesinin gündeme geldiği bu dönem, Cumartesi Anneleri’nin mücadelesinin içeriğini ve biçimini belirlemiştir. Doksanlarda başlayan bu mücadelenin ilerleyen zaman dilimlerini de kapsamaması ve bir tür devamlılıkla kapsamını ve içeriğini sürdürmesi, söz konusu yurttaşlık pratiğinin özgül niteliği olmanın yanı sıra onun dayandığı sorunun devamlılığının da göstergesidir. Her ne kadar zaman zaman hukuk dışı bir eylem repertuarının parçası olarak değerlendirilse de Cumartesi Anneleri’nin şiddete yer vermeyen sessiz protestosu bir tür yurttaşlık mücadelesinin parçasıdır. Nitekim, 2000’li yılların ortalarında bizzat hükümet temsilcileri tarafından meşru aktörler olarak kabul edilmeleri bu mücadelenin menzilini gösterir. Dönemin başbakanı tarafından 2011 senesinde Dolmabahçe Başbakanlık Çalışma Ofisi’nde kabul edilen Cumartesi Anneleri, 1995’ten bu yana her cumartesi Taksim’deki Galatasaray Lisesi önünde kayıp yakınları için yaptıkları sessiz oturma eyleminin devlet nezdinde ‘görüldüğünü’ tescil etmişlerdir. Böylelikle, genellikle sandıkta oy vermeyle sınırlı algılanan oysa kapsamı, şiddet içermeyen bir dizi eylem çeşitliliğine dayanan ve yurttaşlık kurumunun en temel kurumu ve boyutunu oluşturan siyasal hakların içeriğine, resmen kabul gören yeni bir örnek eklenmiştir. Cumartesi Anneleri örneğinin neden ve nasıl bir aktif yurttaşlık pratiği olarak tanımlanacağı sorusu ancak söz konusu bağlamın tartışılması ile ele alınabilir. Bu sebeple, tez, doksanlı ve 2000’li yıllara damgasını vuran siyasal gelişmelere Cumartesi Annelerinin mücadelesinin üzerinde yükseldiği bağlam olarak yer vermektedir.

Bu çalışmada, birincil ve ikincil kaynaklardan yola çıkılarak Cumartesi Anneleri’ne ve yurttaşlık kuramlarına dair bir literatür taraması yapılmıştır. Çalışmanın birincil kaynakları, Cumartesi Anneleri’nin düzenlediği protesto eylemlerine düzenli olarak katılan kadın eylemcilerle yapılan derinlemesine görüşmelerden elde edilen verilerden oluşmaktadır. İkincil kaynaklar olarak konu ile ilgili yazılan Kitap, derleme ve akademik makaleler ise ikincil kaynaklara örnek gösterilebilir. Derinlemesine görüşmelere ön hazırlık olarak zorla kaybettirme ve gözaltında kayıplar ve insan hakları ihlalleri üzerine çalışmalar yürüten kurum ve

kuruluşların internet sitelerinde paylaşılan verilere başvurulmuştur. *İnsan Hakları Derneği* (İHD)'ne mensup çeşitli düzeylerde sorumluluk almış kişilerle yine öz hazırlık düzeyinde görüşmeler yapılmış *Hakikat, Adalet ve Hafıza Merkezi* (Hafıza Merkezi)'nden görüşmecilere erişimde bir köprü olarak faydalanılmıştır.

Tezin amacını yineleyerek tercih edilen yöntem üzerinde ayrıntılı bir açıklamaya girişmekte fayda vardır: Yurttaşlığın bir konum/statü olmanın ötesinde formel ve formel olmayan yollardan geliştirilen bir siyasal katılım biçimi olarak tanımlanabileceği varsayımı üzerine temellenen bu tez, Cumartesi Anneleri'nin eylemini yurttaşlık pratikleri içinde anlamlandırma amacındadır. Bu çerçeveden, söz konusu eylemlilik bir aktif yurttaşlığı pratiği olarak görülmektedir. Teze kaynaklık eden yarı- yapılandırılmış görüşmelerde, söz konusu varsayımlarla ilişkili kavramlar ve kuramsal çerçevelerden yola çıkılarak formüle edilmiş sorular Cumartesi Anneleri'ne yöneltilmiştir. Neuman'ın saha araştırması tanımından hareketle derinlemesine görüşmeler, katılımcıların “dünyalarına doğru bir maceraya atılmak” (2012: 541) hedefiyle yarı- yapılandırılmıştır. Saha araştırması sürecinde, araştırmacının “araştırma vasıtasıyla” hayatlarına bir biçimde müdahil olmasının katılımcılarda tehdit ögesi olarak değil, öngörülebilir bir müdahil olma durumu olarak algılanabilmesine titizlikle özen gösterilmiştir (Neuman, 2012). Bu tezin veri devşirdiği saha araştırması, nicel değil, nitel bir niteliktedir. Nitel araştırmanın tercih edilmiş olmasının en temel sebebi dezavantajlı veyahut baskı altındaki kesimlerle gerçekleştirilen çalışmalarda nicel yöntemlerinin nispeten işlevsiz kalacağına olan inançtır. Örneğin, dil unsurunun, kullanılan terim ve kavramların çeşitli bariyerler olarak araştırmacı ve katılımcı arasındaki dolaysız ilişkiyi zedeleyeceği yapılandırılmış veyahut nicel çalışmalara kıyasla katılımcıya belli bir özerklik sağlayan nitel saha araştırması tercih edilebilir bir “veri çoğaltıcısıdır” (Neuman, 2012:20). Tezin veri devşirdiği saha araştırması verilerin art arda sıralandığı bir rapordan ziyade içinden “anlam” devşirilen bir maden olarak kurgulanmıştır. Bu yüzden kendileriyle görüşme yapılan kişilerin katıldıkları eylem ve protestolar katılımcıların izniyle yerinde gözlemlenmiş ve araştırmacının “dışarıdan” biri olduğu düşüncesi böylelikle bertaraf edilmeye çalışılmıştır. Derinlemesine görüşmeler sırasında katılımcılara yöneltilen sorularda, katılımcıların gündelik sözcük dağarcıklarının dışına çıkılmamaya, katılımcıları

araştırma sürecinden yabancılaştırarak kavram ve söz öbeklerinin kullanılmamasına özen gösterilmiştir.

Saha çalışmasının belki de en güç yanını örneklem seçimi oluşturmaktadır. Amaçlı örneklem kullanımı ile kimlerle konuşulacağı ve görüşmelerde hangi unsurların özellikle dikkate alınacağı kolaylıkla saptanmıştır. Örneklem oluşturmada başvuru temel ölçüt, kendileriyle derinlemesine görüşme yapılan kişilerin oturma eylemlerine katılımlarındaki süreklilik olmuştur. Katılımcılarla temas geçmede öncelikle İHD'den komisyon üyesi bir gönüllü ile konuşulmuş, akabinde Hakikat ve Adalet Konferansı'nın Plaza de Mayo Anneleri'ni konu edinen toplantısında görüşmecilerden bir kısmı ile kısa görüşmeler yapıp derinlemesine görüşmeler için tarihler saptanmıştır. Derinlemesine görüşmeler Kovid – 19 pandemisi kısıtlamaları nedeniyle online gerçekleştirilmiş olsa da ilk temasların çeşitli etkinliklerde ve düzenlenen oturma eylemlerinde yüz yüze sağlanması online iletişimin uzaklaştırıcı etkisini kısmen zayıflatmıştır. Etkinlik ve oturma eylemlerine gözlemci olarak katılmak, saha ile iş birliği kurmanın ve karşılıklı güvenin ön koşulu olarak düşünülmüş, böylelikle katılımcılarla etkileşime geçmenin yolları güçlendirilmiş ve nitel araştırmanın saha ile iş birliğini zorunlu kılan yapısı tesis edilebilmiştir.

İHD gönüllüleri ve Cumartesi insanları dışında toplamda altı anne ile derinlemesine görüşme gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların naklettiklerini kâğıda geçirmenin yanı sıra nakledilenin içindeki anlamı çözmeyi hedefleyen ve “yarı-yapılandırılmış” görüşmeler üzerine bina edilen bu çalışmada kayıp yakınlarının farklı yaş gruplarından olmalarına özen gösterilmiştir. Ancak Cumartesi Anneleri'nin mücadelesinin tarihselliği hesaba katıldığında yaş aralıklarında belli sınırların ötesine geçmenin imkansızlığı baştan kabul edilmelidir. Dolayısıyla, görüşülen kimselerde yaş aralığı 40 ve 65 yaş aralıklarında değişmektedir. Kimi defa katılımcıların kendi tercihleri kim zaman da zorunluluklar nedeniyle görüşmelerin süreleri belli bir değişkenlik arz etmiştir. Kırk dakikayı aşan görüşmelerin nitel çalışmalar için verimli olmayacağı bilirse de görüşmecilerin aktarımdaki hevesi ve veri zenginliği gözetilerek, bir saati aşan görüşmelerde katılımcının kendini açmalarına ket vurmamak adına süre kısıtlamasına gidilmemiştir. Yarı-yapılandırılmış görüşmenin gerekliliklerine uyarak görüşmeler esnasında önceden hazırlanan bir soru listesi, katılımcıların aktaracaklarını bölmek ve aktarım süreçlerine ket vurmamak

kaydıyla devreye sokulmuş, ancak soruların sıralanmasında bir katılık gözetilmemiştir. Kimi görüşmelerde görüşmeciler kendilerine ilgili soru yöneltmeden listedeki soruya yönelik yanıt içeren açıklamalar getirdiğinden belli sorular atlanmış, kimi görüşmelerde de katılımcıların duygularını incitmemek adına soru elemesine gidilmiş ve böylelikle görüşmenin akıcı bir şekilde gerçekleştirilmesi sağlanmıştır. Katılımcılarının hemen hepsi İstanbul'da ikamet etmelerine karşın Bitlis, Diyarbakır, Şırnak gibi Güneydoğu Anadolu illerinden göç etmiş ailelere mensupturlar. Görüşülen annelerin hemen hepsi ev kadını, yine katılımcılar arasında yer alan kız kardeşler ise meslek sahibi kadınlardan oluşmaktadır.

Görüşmelerin tümü katılımcıların onayı ile kayıt altına alınmış daha sonra bire bir kâğıda aktarılmıştır. Pandemi koşulları saha araştırması sürecinde karşı karşıya kalınan en büyük güçlüğü kaynağı gibi görünse de teknik araçları kullanma konusunda gerekli becerilerden yoksun annelerin yakınlarının desteği ve yardımıyla online görüşmelere hevesli katılımlarının Cumartesi Anneleri'nin direniş ve mücadelelerine dair önemli ipuçları barındırdığı düşünülmektedir. Cumartesi Anneleri'nin istekli ve güçlü bir katılım sergileyerek görüşmelere dahil olmaları hak arama mücadelelerindeki kararlılık ve sebatla koşut bir nitelik sergilemektedir. Pandemi ve teknik aksaklıkların ötesinde böyle bir çalışmayı gerçekleştirmede karşılaşılan en büyük kısıtlama, çalışılmakta olan konunun doğasına ilişkindir. Tutulamayan yasın ve dindirilemeyen öfkenin tutarlı ve istikrarlı bir hak arama pratiği ile şiddetsiz bir eylemliliğe zemin oluşturduğu düşünülürse araştırmanın belli unsurlarının katılımcılardaki acı ve öfke duygularını tetikleyebileceği varsayılmalıdır. Görüşmeler esnasında en fazla titizlenen husus katılımcılardaki duygu yükünü arttırıcı hamlelerden kaçınmak olmuştur. Yine nitel çalışmanın bir avantajı olarak dil konusunda belli esneklikler gözetilmiş, katılımcılar Türkçe ifade zorlandıklarında diledikleri dilde kendilerini ifade etmelerine olanak tanınmış, araştırmacının da kendilerine yer yer Kırmanci dilinde sorular yöneltmesiyle dilin bir bariyer malzemesi olmasının önüne geçilmiştir.

Tezin son bölümü saha çalışmasının kuramsal ve kavramsal tartışmalar eşliğinde çerçevelenmesi ve aktif yurttaşlık özelinde ele alınmasına ayrılmıştır. Bu bölümde yurttaşlık literatüründeki belli yaklaşımların izleri sürülerek Cumartesi Anneleri'nin özgün pratiğinin yurttaşlık tartışmaları içinde konumlanacağı alanın tarifine girilmiştir.

1. BÖLÜM

YURTTAŞLIK LİTERATÜRÜNE GENEL BİR BAKIŞ

Yurttaşlık, genel olarak bir siyasal topluluğa ait olmaktan kaynaklanan hem hak hem de görevler bütünü olarak ifade edilir. Bu tanımlama doğru olmakla beraber eksiktir. Bu eksiklik siyasal bir noksanlığın yanı sıra özellikle sosyolojik boyutta yetersizliğe tekabül eder. Üstel bu yetersizliğin bir güncelleme ile aşılabileceğini ileri sürerek devlet-sivil toplum-kamusal alan denkleminin yeniden kurulmasıyla yurttaşlığın yeni bir tanımına gidilmesinin gerekliliğinden dem vurur (Üstel, 1999:13) Üstel'in de aktardığı üzere, yurttaşlık, salt devleti ilgilendiren bir kavram değildir. Tarihsel süreç içinde, klasik demokrasilerde, devletin yurttaş algısı belli evreler ve mücadeleler sonucu değişime zorlanmıştır. Birey, sadece siyasal bir varlık gözüyle ele alınmış ve bireyin taşıdığı kimliklerden sıyrılıp herkesleştirilmesi esas alınmıştır. (Üstel, 1999:15) Yani salt bir siyasal özneye dönüştürülen birey bu özneye dönüşme sürecini tamamlayana dek diğer kimliklerinden arındırılıp 'eşitleştirilmiştir'. Ulus-devletlerdeki tekçi zihniyet sebebiyle üstün bir ırk, zora dayalı bir dini inanç ve cinsiyetçi bir toplum ile eşitleşme süreci belirlenmektedir. Bu süreç bazen asimilasyon bazen görmezden gelme bazen de soykırım-imha ile geliştirilmektedir. İster doğal kimlikler olsun ister sonradan kazanılan kimlikler yoluyla olsun resmî ideoloji ile ters düşen birey/kişinin yurttaş olma vasfı zayıflamıştır. Yurttaş-bireyin taşıdığı kimlikler devletin uygun gördüğü kimliklerdir. Bu çerçevede ve liberal kurguda kendince eşiti yaratan devlet, sözde eşitler arasındaki çatışmanın da arabulucusudur. Üstel'in vurguladığı üzere yaşanan değil de ifade edilen kimlik söylemi antidemokratik bu yapılanmanın kendisidir. Yaşayacağına ben karar veririm diyen devlet nasıl yaşayacağını da ben belirlerim demektedir. Kimlikten arındırılmış ya da makbul kimliğe büründürülmüş birey yurttaşlaşabilmekte ve yurttaşlığın asli unsuru ve temel belirleyenlerinden olan siyasal katılımın bir parçası olabilmektedir.

Bu noktadan hareketler yurttaşlık kavramının geçmişten günümüze seyrini açıklamak önem arz etmektedir. Yurttaşlık kavramının ortaya çıkışı, bu kavram ekseninde alevlenen tartışmalar ve yurttaşlık kurumunun gelişimini en sarih biçimde anlayabilmek adına kuramsal tartışmalara değinmekte yarar vardır. Özellikle bu aktif yurttaşlık kavramının içeriği ve karşı karşıya kaldığı

tarihsel dönüşümleri anlamak ve anlamlandırmak için yurttaşlığa ilişkin temel kuramsal yaklaşımları tartışmak gerekmektedir. Yurttaşlık kavramına ve kurumuna ilişkin temel yaklaşımlar, birbirleriyle çelişmeyen çoğu defa da kesişen iki ayrı düzlemde ele alınmıştır. İlk düzlem yurttaşlığı felsefi boyutuyla ele alan yaklaşımlardan oluşmaktadır. İkinci düzlem ise yurttaşlığı tarihsel evrimi ve gelişimine referansla irdeleyen yaklaşımları kapsamaktadır. Yinelemek pahasına bu iki düzlemin birbirine alternatif olarak geliştirilen rakip perspektifleri işaret etmediği söylenmelidir. Bir örnek vermek gerekirse, verili bir A ülkesinde yurttaşlığı felsefi kökenlerine referansla tanımlamak ve tartışmak mümkünken yine aynı A ülkesinde yurttaşlığın tarihsel evrimini tarihsel/karşılaştırmalı perspektiflerle incelemek olasıdır.

1.1. Yurttaşlığa Yönelik Felsefi Yaklaşımlar

Yurttaşlık kavramının tartışılmaya başlandığı Antikçağdan günümüze kadar kuramcılarının ve düşünürlerin birçoğu kimi hususlarda büyük anlaşmazlıklar yaşanmıştır. Bu anlaşmazlığa karşın yurttaşlığın hâkim iki gelenek etrafında şekillendiği konusunda mutabık kalınmıştır. Bunlardan ilki liberal-sözleşmeci diğeri ise toplulukçu (communitarian) yurttaşlık anlayışıdır (Üstel, 1999:59). Belli bir tarihsellikte ve toplumsallıkta yurttaşlık kavramının ve kurumunun yüklendiği içerik ve niteliği tanımlamanın yollarından birinin ilgili yurttaşlık deneyiminin bu iki gelenekten ya damardan hangisine daha yakın olduğu saptanmasıyla mümkün olabileceği varsayılmıştır. Dolayısıyla, bu varsayıma göre, yurttaşlık, ortaya çıktığı siyasi kültür ortamında toplumsallık veya bireycilik esaslı gelişimi ile iki farklı anlamda kendini gösterebilir (Heywood, 2007). Bu farklı anlamları temellendirmek adına kabul ve ret argümanlarını belirtmek gerekmektedir. Bu iki anlayışı birbirinden ayıran temel nokta haklar ve ödevler bakımından hangisini öncelikledikleridir.

1.1.1. Liberal – Demokratik Yaklaşım

Liberal yurttaşlık (veyahut Liberal-bireyci/liberal-demokratik yurttaşlık), on yedinci yüzyıl ile gelişen ulus-devlete aidiyeti olan bireyi esas alan yurttaşlık anlayışıdır. Birey, bu anlayış içerisinde hakları garanti altına alınan yurttaş olarak görülür. Rasyonel bir mantıkla tüm insanların eşitliğini savunarak haklar konusunda da bu eşitliği sağlamayı idealize eder. Bu

anlayışın kavramsal bir çerçeveye oturtulmasında toplumsal sözleşme kuramcılarının önemli rolleri vardır. Yurttaşlığın temel olarak hem hukuki hem de siyasi anlamda bir aidiyet kazanması liberal yurttaşlık anlayışı ile baş gösterir. Çünkü bu anlayış ile zorunlu olarak var olan toplumsal yükümlülükler bir nevi gizlenmiş ya da es geçilmeye başlamıştır. Elbette bu uğrakta bir ulus-devlete ait olma durumu da sebep olarak kendini göstermektedir. Modern yurttaşlık fikri ulus-devlet gerçekliği ile ilişkilendirilmeden anlaşılacak bir olgudur (Bendix, 1964:47). Hukuki anlamda bireyin devlet ile münasebeti yurttaşlık statüsünü belirleme temel ölçüttür. Ulus-devletlerde, devletin egemenlik alanında yaşayan herkese bu statü verilmektedir. Etik bir topluluğun üyesi olan herkesin kamusal alana eşit ve ortak katılımını esas alan klasik cumhuriyetçi anlayıştan farklılaşarak, bireyin devletle olan ilişkisinde bireyi esas alan ve devleti araçsallaştıran bir anlayış esastır (Habermas, 1994; Oldfield, 1990: 178; Gunsteren, 1994: 38). Bu anlayış, toplumsal yararı refah seviyesi olarak ele alır ve böylece pek önemsemez. Kurucu bir topluluk fikrine karşı, toplumsal bağları sözleşmeye bağlı bir bağ olarak kabul eder (Oldfield, 1990: 178-179).

Liberal görüşe göre yurttaşlık bir arada yaşamaya bağlı olarak toplumsal sözleşmenin bir gereğidir. Bireyler, özgür ve özerktir; toplumsal sorumluluklardan ziyade kişi hak ve özgürlükleri esas alınır. Yurttaşın toplum ile olan ilişkisi yurttaşlık hakları çerçevesinde ele alınmaktadır. Birey bir yurttaş olarak sahip olduğu hakları ile toplumdan özerkleşir. Klasik ya da cumhuriyetçi yurttaşlığın aksine bireysel yarar gözetilmektedir. Liberal demokrasinin bireyler adına taahhüt ettiği esas ölçütler yurttaşlarının eşitliği ve özgürlüğüdür (Kymlicka, 1998: 71). Tarihsel yorumunu John Locke ve Thomas Hobbes'a dayandırabileceğimiz liberal yurttaşlık anlayışı bireyi toplumla değil kendi başına bir yurttaşlık düşüncesiyle ele almaktadır. Devlet kavramına karşı geliştirilen yorumla devletin de sivil toplumlar gibi çıkar üzerine kurulmasıdır. Devleti sivil toplumdaki ayıran en önemli iki unsur ise hem zora dayalı olması hem de zorunlu bir kurum olarak algılanmasıdır. Devlet zora dayalıdır çünkü kendisine bağlı olan yurttaşların doğumundan yaşam şekline ve ölümüne kadarki koşulları belirleme yetkisi vardır. Zorunludur; çünkü yurttaşlarının hak ve sorumlulukları onun iradesi altındadır.

Liberal-demokrasiye özgü yurttaşlık anlayışı özel alan ile kamusal alanı, kişisel çıkarlar ve yurttaşlık sorumlulukları bakımından birbirinden keskin hatlarla ayırmaz. Bu anlamda cumhuriyetçi anlayıştan farklılaşmaktadır. Burada temel ilke bireyin hakları ve elbette insan haklarıdır; buna karşı olarak ise cumhuriyetçi yurttaşlıkta ödev-sorumluluklar temel ilkeler olarak ön plana çıkmaktadır (Erdoğan, 2003:280). Evrimci tutumu sebebiyle kendiliğinden gelişmeyi esas alan bu yurttaşlık düşüncesinde akılcılık- reddedilmemekle beraber eleştirel bir akılcılık pratiği söz konusudur. Nasıl ki serbest piyasa koşullarında özgürce devinebilen bireylerin rasyonel olarak varsayılması gerekiyorsa, bireye ontolojik bir öncelik tanıyan bu yurttaşlık anlayışında da rasyonel olma durumu bireye içkindir.

Ancak bu anlayış zaman içinde haklara yönelik vurgunun bir gerekliliği olarak eleştirel bir niteliğe de bürünebilmiştir. Haklar temelinde çerçevelenmiş bu anlayışın çeşitli versiyonları zamanla farklı hak taleplerini de hanesine yazarak üniter yapılara ve her türlü tekçiliğe karşı eleştirel bir bakış açısı da içerebilmiştir. Bu versiyonlarda temel aktör bireyin kendisi olmakla birlikte farklılıklar da zenginlik olarak karşılanmaktadır. Liberal düşüncede birey, hayatını kendi tercihlerine göre kurmalıdır. Kamusal hayata katılım bireyin kendi hayatından sonra gelir ve çıkarlar için de aynı durum söz konusudur. Bireyin çıkarları her şeyin üstündedir. Liberal-demokratik yurttaşlık düşüncesinde, devlet nezdinde egemenliğin bir parçası ve aynı zamanda da özerk olan bireyler, kamusal alanda ve siyasal kararlarda bir yurttaş olarak haklarını kullanıp kullanmamayı kendi özgür iradeleriyle seçerler (Üstel, 1990:70). Liberal yaklaşımda devlet-toplum ilişkisi de cumhuriyetçi yurttaşlığa göre farklılaşmaktadır. Bu yaklaşımda devlet ve toplum birbirinden bütünüyle bağımsız ele alınmaktadır. Toplum, kendi başına özgür olan bireylerden oluşmaktadır. Özetleyecek olursak, liberal-demokratik veyahut liberal-bireyci yaklaşım, liberal felsefede bireye atfedilen ontolojik epistemolojik öncelikten yola çıkarak bireyin haklarının merkezde konumlandırıldığı bir yaklaşım üzerine inşa edilir (Oldfield 1998). Dolayısıyla, yurttaşlık, sözleşme sonucu ortaya çıkan bir statüdür ve devlet ve birey arasındaki en temel anayasal bağa işaret eder. Bu bakımdan yurttaşlık bir statü olarak bireyin koruyucusu ve haklarının teminatıdır.

1.1.2. Sivik-Cumhuriyetçi Yaklaşım

Batı illerinde “republic/republique” kavramından dilimize geçen cumhuriyet kavramı köken olarak Latince’de “res publica” kelimesinden gelmektedir. “Res publica” tüm halkı ilgilendiren işler olarak kamusal alan anlamında kullanılmaktadır. Dolayısıyla cumhuriyet ile kastedilen aslında toplumun siyaset felsefesidir. Bu terimin bir başka anlamı da bahse konu olan kamusal alanı iyi bir örgütlülükle toplumsal iyiliği garanti altına almaktır. Bu örgütlülüğü belirlemede esas etkenin halk olması fikriyle aslında cumhuriyetin gelişmiş demokrasi fikrinin de temeli olduğu söylenebilir.

Cumhuriyetçi yurttaşlık anlayışının idealize ettiği düşünce toplumun politik yurttaşlardan oluşması gerektiğidir. Dolayısıyla birey her şeyden önce politik bir varlıktır ve bu tanımlamadan hareketle iyi bir yurttaşın politik olması esas alınmaktadır. Cumhuriyetin yurttaşı olacak olan birey bir yandan kamusal alandaki gelişmeleri takip ederken öbür yandan da geneli ilgilendiren noktalarda karar alma sürecine de dahil olmalıdır. Toplumsallığın esas alındığı bu anlayışta toplumun ortak çıkarları bireysel çıkarların üzerindedir. Yani birey karar alma sürecinde toplumsal çıkarları gözeterek sürece aktif katılmalıdır. Çünkü ancak bu anlayışla bir arada yaşamın korunacağı düşünülmektedir. Cumhuriyetçi anlayışta katılım noktasında aktif yurttaşlar amaçlanırken bu şekilde bireysel özgürlüklerinin de belirli çerçevede korunduğunu belirtirler. Toplumsal çıkarlar çerçevesinde gelişen bu düşüncede doğal olarak sadece haklar değil aynı zamanda ödevler de büyük önem arz etmektedir. Bu yaklaşımın liberal yurttaşlık anlayışından en büyük farkı da ödevler ve sorumlulukların hakları öncelemesidir. Cumhuriyetçiliğin temel esasları ortak çıkarlar, yurtseverlik, onur, kamusal ruh ve bağımsızlıktır (Erdoğan, 200:279). Birey toplumsal bağlar içerisinde ödev ve sorumluluklarını yerine getirdiği sürece yurttaş olur (İçduygu, Keyman, 1998:154). Cumhuriyetçi gelenekte, yurttaşlığın görev ve sorumluluklarına dair yaklaşımı da farklı bakış açıları sunmaktadır. Kymlicka’nın sorusu bu anlamda açıklayıcıdır: “Yurttaşları, demokratik olarak tanımlanan yurttaşlığın gerekliliklerini yerine getirmeye ve yurttaşlık erdemlerini göstermeye nasıl teşvik edebiliriz?” (2004:411). Bu soruya karşılık olarak farklı cevaplar mevcut iken temelde iki

yaklaşım esas alınır. Bunlardan birincisi, bu görev ve sorumlulukların aslında bir yük olmadığı izleniminin yaratılmasıdır. Hatta yükten ziyade bu görevlere bir ödül gibi yaklaşılması gerektiğidir. Çünkü birey bu sorumluluklarla yurttaş olabilmektedir. Kymlicka, bu yaklaşımı yurttaşlığın “Aristocu” hali olarak isimlendirmektedir. Bu tanımda Aristo’ya atıf yapmasının sebebi ise; siyasal katılım açısından Aristo’nun bu görüşün hem ilk hem de en radikal savunucusu olmasıdır. İkinci yaklaşım ise, bu görev ve sorumlulukların bir yük olarak karşılanmasını önemsemeyen düşüncedir. Bu düşünceye göre cumhuriyetçi anlayışın görev ve sorumlulukları bir yük olarak algılanabilir ancak bu da demokratik bir düzenin kurulması ve işleyebilmesi için elzemdir.

Cumhuriyetçi düşüncede bireyselliği aşmak ve ortak iyiye ulaşmak adına bir güzergâh belirlenir. Bu güzergâh kendini toplum-devlet ilişkisinde de göstermektedir. Devlet ve toplum birbirinden ayrılamaz bir bütünlük içerisindedir ve toplum devlet içerisinde soyutlanmıştır. Toplumun varlığı devletin varlığına bağlanır. Devlet topluma hâkim olan ve ona hükmedendir. Sivik-cumhuriyetçi yurttaşlık modeli salt akıl merkezlidir ve aynı zamanda kurgucudur. Belirlenen güzergahta toplumu soyut bir akılla ve toplumsallığı merkeze alarak inşa etme gayretindedir. Dolayısıyla belli bir toplum mühendisliğini de içerir. Rasyonalizmin en üstün referans olarak kabul görmesiyle birlikte tekçilik ve merkezîyetçilik de kaçınılmaz olmaktadır. Bu düşünceden hareketle yurttaşlık bir olgu durumuna bağlı değildir. Debray’ın da belirttiği gibi “cumhuriyeti oluşturan bireyler -ki bu bireylerin siyasi olma koşulu ile- düşünsel anlamda yine cumhuriyetçi olanlardan oluşur... Örneğin seçimlerde yüzde elli katılmama durumu cumhuriyetin ruhuna aykırı iken ve bu ruhu yok ederken demokrasiye bir zarar vermez” (2005). Oy kullanmamak da demokrasi gereği bir tercihtir ve aslında politik de bir tutumdur.

Liberal anlayışın toplumsal sözleşmeye dayandırdığı yurttaşlığı cumhuriyetçi yurttaşlık bir *pratik* olarak ele almaktadır. Böylelikle, bu pratik aracılığıyla, bireyleri birbirinden ayıran ve farklılaştıran düşünceye karşı onları bir topluluk içerisinde kaynaştırmaya çalışmaktadır. Jean-Jacques Rousseau ve Tocqueville geleneğinin devamı ile yurttaşlık, “taahhüt” ve topluma bağlılıkla anlam kazanır (Üstel, 1999: 69-70). Dolayısıyla cumhuriyetçi yurttaşlık düşüncesi toplum esaslı bir yaklaşımı savunmaktadır. Yurttaşlar, bir sözleşmenin ötesinde belirlenmiş olan hayat tarzını ve düşünceyi paylaşmaktadır. Kendilerine verilen ödev ve sorumlulukları onları

yurttaş yapan değerlerdir. Yurttaş, içinde yaşadığı toplum tarafından anlam kazanır ve bu şekilde tamamlanmış olur. Yurttaşın sorumluluğu diğer tüm yurttaşlar tarafından paylaşılır ve ortaktır. Bu sorumluluklar bireyin tercihine bırakılmaz ve Üstel'in ifadesiyle yurttaş görevlerini yaptığı sürece yurttaş olur ve yurttaş kalır (1999: 70)

1.2. Yurttaşlığa Yönelik Tarihsel Yaklaşımlar

Konuya tarihsel perspektiften ve karşılaştırmalı siyasetin yöntemsal araçlarıyla yaklaşan sosyal bilimciler sayesinde yurttaşlık çalışmalar sayesinde ufuk açıcı bir diğer kanalın açıldığını söylemek abartılı olmayacaktır. Yurttaşlığı felsefi boyutuyla ele yaklaşımları tamamlar nitelikte ancak tarihsel süreçlere vurgu yaparak inşa edilen bu çalışmaların yurttaşlık literatüründeki imtiyazlı konumu reddedilemez. Zira söz konusu yaklaşımlar sayesinde farklı ülkelerin tarihsel gelişim süreçlerinde farklılık arz eden dinamikler yurttaşlık tartışmalarının odağına kendilerine yer bulabilmiştir. Tezin bu bölümünde, kapitalizmin ilk filizlendiği ve bir dizi haklar setinin ortaya çıkmasına zemin teşkil ettiği ilk olan İngiltere özelinde konuyu kapsamlı biçimde ele alan T. H. Marshall'ın anlayışına ve Fransa ve Almanya karşılaştırmasıyla yurttaşlık ve milliyetçilik ilişkisinden yola çıkarak anlamlı bir çerçeve sunan Roger Brubaker'ın yaklaşımına yer verilecektir. Bu bölümde son olarak Marshall'ın aksine farklı coğrafyalardaki farklı yurttaşlık deneyimlerini irdeleyen Turner'ın yurttaşlık çalışmalarına değinilecektir.

1.2.1. Marshall ve Evrimci Bir Tartışma

Yurttaşlık literatüründeki en önemli isimlerden biri olan T.H. Marshall, Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar³ isimli makalesinde yurttaşlık haklarını üç kategoriye ayırmıştır: Medeni (Sivil) haklar, politik haklar ve sosyal haklar (Marshall, 2000:21). Medeni haklar; bireysel özgürlük, inanç özgürlüğü, mülk edinebilme özgürlüğü ve düşünce özgürlüğünü kapsamaktadır. Marshall bu hakların on sekizinci yüzyılla elde edildiğini söylemektedir.

³ Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar adlı çalışma İngiliz Sosyolog T. H. Marshall'ın 1960 yılında aynı isimdeki makalesi ile yine İngiliz sosyolog Tom Bottomore'un 'Kırk Yıl Sonra Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar' adlı makalesinden oluşmaktadır. 2000 yılında Ayhan Kaya'nın Türkçe çevirisi ile Gündoğan Yayınları tarafından basılmıştır.

Medeni yurttaşlık toplumun demokratik yapısı içerisinde genel kabuller esasında yaşama isteğidir. Marshall; ‘Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar’ adlı eserinde medeni haklar içerisinde gösterdiği adalet hakkını herkesle eşit biçimde hak iddia etme ve hakkını savunma hakkı olarak belirtmiştir. Bu da hukuk süreçleri ile bağdaşmaktadır. Medeni haklar bireyin sahip olduğu doğal hakların bir boyutu olması ve bu hakların dokunulmazlığı sebebiyle yargı ile güvence altına alınmıştır. Bu da bize medeni haklarla en yakından ilgili kurumların mahkemeler olduğunu gösterir.

Politik haklar; siyasette, karar alma süreçlerinde yurttaşların aktif olarak söz sahibi olması hakkıdır. Politik haklar aynı zamanda demokratik katılım hakkını kapsar. Politik haklar on dokuzuncu kitlelerin oy verme mücadelelerinin bir sonucu olarak yüzyılla elde edilmeye başlanmıştır. Temsili demokrasilerde parlamento, politik haklara karşılık düşen kurumsal yapıya denk düşer. Özellikle Avrupa toplum modellerinde eşitlik ve özgürlük kavramlarının gelişimi ile toplumun kendi kendini yönetme hakkının kabulü doğrultusunda siyasal hakların önü açılmış bulunmaktadır. Bireyin siyasallaşma süreci olarak nitelendirebileceğimiz bu dönem sonucunda ‘yurttaş’ olma süreci de başlamış bulunmaktadır. Çünkü yurttaş olma hak sahibi birey olmakla ve kendisini ilgilendirecek düzende yaşamaya dahil olmaktır. Siyasal hakların bu gelişimi de hem ekonomik haklara hem de sosyal haklara işaret edecek bir gelişimin de önünü açmıştır. Devlet, baskı politikalarıyla mücadeleyi bununla beraber toplumsal hareketleri de bir nevi zorunlu kılmıştır. Medeni ve sosyal hakları elde etmek için toplum dinamiklerinin basıncı ileride gelişebilecek diğer hak arama mücadelelerine dair örnek olmasının yanı sıra bir savunma alanını da teşkil etmektedir. (Foweraker, Landman, 1997:6)

Marshall son olarak yirminci yüzyılla beraber kazanılan sosyal haklardan bahseder ve bu hakları ekonomik ferah, sosyal güvenlik hakkı, çalışma hakkı, asgari geçim hakkı ve güvenli bir çevre haklarıyla tanımlar. Bu anlamda hakkı güvence altına almak da refah devletinin bir görevidir. Dolayısıyla Marshall’ın sosyal haklar ile işaret ettiği hak seti bireyselliğin ötesinde eğitim, sağlık refah seviyesi gibi toplumsal alanı ilgilendiren konular olması sebebiyle kolektif haklardır. Marshall’ın formülasyonuna göre devlet sosyal haklar alanına ilkesel olarak yaklaşmalı sadece yardıma muhtacı olana değil bütünlüklü bir uygulama ile

eşitleştirdiği yurttaşa erişebilmelidir. Bu açıklamalar ışığında Marshall medeni hakları daha bireysel bir bakış açısıyla politik ve sosyal hakları ise kollektif nitelikli sunar görüldüğü muhakkaktır. Ancak Marshall bu hakların birbirinden ayrıştırılamazlığının altını çizer ve kuramsal öncüllerini ödünç aldığı liberal çerçeveye uygun biçimde anlatısında bireye ontolojik bir önsellik atfeder. Marshall'a göre sıralanan bu yurttaşlık kategorileri tarihsel süreç içerisinde belli bir sıra dahilinde gelişim gösterir. Bu tarihsel dizin İngiltere özelinde önce kapitalist ekonomik formasyonun öncelikleriyle kesişen bir zeminde liberal devrimlerin “mülkiyet hakkı” mücadelesine, “yaşam hakkı” ve “özgürlük hakkı” taleplerine vurgu yapar. Liberal siyaset felsefesinin ve Locke'un meşhur formülasyonundaki “yaşam, özgürlük, mülkiyet” sloganı Marshall'ın şemasında “medeni haklar” setinin elde edildiği mücadele sürecine denk düşer ve haklar setinin içeriğiyle somutlanır. Bu tarih-dizinsel anlatıda, on sekizinci yüzyılın ardından İngiltere'yi sarsan on dokuzuncu yüzyıl siyasal haklar mücadelesi, Marshall'ın İngiltere modeline bakarak formülleştirdiği “siyasal haklar” setinin esin kaynağı ve somut tarihsel dayanağı olmuştur. Marshall'ın bu formülasyonu aslında bir nevi toplumsal düzen içerisinde devlet-yurttaş ilişkisinin de sınırlarını çizer. Siyasal haklar, zor-şiddet kullanma ayrıcalığına sahip olan devleti sınırlamak hakkıdır. Politik haklara sahip yurttaşlar iktidarın tek bir gücün elinde toplanmasının önüne geçerek liberal kuramdaki devlet iktidarının sınırlanma sürecine katkıda bulunmuş olacaktırlar. Zira politik haklar yönetenleri belirleme ve söz sahibi olma haklarını içerir ve bu haklara sahip ayrıcalıklı bir kesim yaratılmasına söz konusu haklar setinin bireylere tanınmasıyla engel olunabilir. Sosyal haklar ile de kapitalist düzen içerisinde üretim sürecinden başlayarak gelir dağılıma kadar yaşanabilecek hak gaspına engel olmak amaçlanmıştır. Böylelikle toplum içerisinde ekonomik ve sosyal anlamda uçurumların önlenmesi hedeflenmektedir. (Desmond, Waldron, 1988:415-443).

Yurttaşlık çalışmaları için bir başyapıt ve öncü eser olarak görülen çalışmasında, yurttaşlık ve toplumsal sınıflar arasındaki ilişkiyi incelerken kitlelerin hak talepli mücadelelerini İngiltere özelinde tartışır. Ancak bu eserin ve Marshall'ın yurttaşlık çalışmalarındaki özgün niteliği asıl olarak “sosyal yurttaşlık” başlığıyla ilişkilidir. Nitekim Marshall çalışmasının daha en başında temel derdinin kapitalizmin ortaya çıkardığı eşitsizliklerin yine kapitalizm

çerçevesinde nasıl törpülenebileceği sorusu olduğundan dem vurur (Marshall, 2000: 93-94). Marshall'ın isabetli olarak işaret ettiği ve yurttaşlık çalışmalarına referans olan bir başka vurgu yurttaşlığın özünü oluşturan medeni ve siyasal hak setlerinin “sosyal haklar” olmadan eksik ve güdük kalacağıdır. Çok spesifik örneklerle, bir sosyal hak olarak tanımladığı eğitim hakkından yoksun bireylerin kendilerini ifade edebilme yetilerinden yoksun olabileceklerini ve bu durumda da medeni ve politik haklarını talep etme ve savunmada yetersiz kalacaklarını ve dolayısıyla ilgili hak setlerinden de yoksun kalacaklarını anlatır Marshall (Marshall, 2000). Kapitalizmin refah devleti dönemine tanıklık eden ve bir nevi Keynesgil yaklaşımın takipçisi sayılabilecek Marshall, aslında kapitalizm için bir çözüm olarak refah devleti modeline uyarlanmış sosyal haklar modelinin öncüsüdür.

Marshall'ın geliştirdiği model bir yandan yurttaşlık haklarının mevcut devlet aklıyla ilişkisini temel anlamıyla ortaya koyarken öbür yandan kendisinden sonra gelen düşünürler için de önemli bir miras bırakmıştır. Bugün yurttaşlık kavramının hâlâ Marshall ile başlatılması bunun en açık göstergesidir. Kuşku yok ki Marshall'ın bu tasarımı kendi yaşadığı dönem içerisinde başarılı olmakla beraber kusursuz da değildir. Zaman geçtikçe ve değişen koşullara bağlı olarak Marshall'ın yurttaşlık modeline yönelik eleştiriler de akademik literatürde görünürlük kazanmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu modelin günümüz koşullarına uygun olarak hem mevcut gerçeklikler hem de yaşanan gelişmeler doğrultusunda yeniden gözden geçirilmesi ve düzenlenmesi gerektiğini belirten araştırmacılar da bir hayli fazladır. Marshall'a yönelik en yaygın eleştirilerden biri Marshall'ın çalışmasının tüm yönüyle İngiltere odaklı olması ve başka herhangi bir ülkeyi bağlamayacağı yönündedir. (Mann, 1987:340) Buna göre, geneli ilgilendiren bir yurttaşlık kuramı tek bir coğrafyayı ve tek bir devleti esas alamaz. Tarihsel bir bakış açısı kullanılmakla beraber farklı toplumlar için de belli özgünlükler korunmalı ve yurttaşlığın tarihsel inşası bu özgünlüklere göre tartışılmalıdır. Batı toplularında yurttaşlık fikri demokrasi için büyük anlam ifade etse de Batı dışı toplumların da konumu ve gelişimi göz ardı edilemez bir gerçekliktir. Bunun dışında bugün yurttaşlık tartışması Antik Yunan ve Roma toplumlarının bıraktıkları ile değil Batı ve onun dışında kaldığı düşüncelerin karşılıklı muhasebesi ile ele alınmalıdır. (Turner, 2008:114-115) Öte yandan feministler, Marshall geliştirdiği yurttaşlık modelinin erkek

egemenliği üzerine kurulduğunu ifade eder. Dolayısıyla buradan hareketler yurttaşlar arasında bir eşitliğin de gözetilmediği belirtilmektedir. Özellikle alışma haklarından bahsedilirken evli olan kadınların bağımlı bireyler olarak görüldüğü ve ev içerisindeki emek-çalışma durumlarının ele alınmadığını söylemektedirler. (Powell, 2002:6) Feministlerin Marshall'a yneltiltikleri bir başka eleştiri ise kadınların kültürel ve sosyal haklarının Marshall'ın analizine dahil edilmediği yönündedir. (Pfau-Effinger, 2004:5) Her ne kadar hemen hemen tüm araştırmacılar Marshall'ın sosyal yurttaşlığın refah devletinin özünü oluşturduğu fikrine katılsalar da bazıları bu alanda sınırların net çizilmediği de belirtilmiştir. Marshall, sosyal hakları belirsiz bir biçimde tanımlandığından beri, sosyal hakların tanımlanmasında da bazı sorunlar yaşanmaktadır. Bu konu ile ilgili bazı yazarlar Marshall'ın sosyal haklar bölümündeki vurgularının kapsam, düzey ve biçim noktalarında yetersiz kaldığını söylemektedirler. (şenkal, 2005:225-258) Yurttaşlık kavramının gelişimi ile Marshall'a yapılan en büyük eleştirilerden biri de Marshall'ın önerilerinden bazılarının günümüz koşullarının gereksinimlerini karşılamadığıdır. Marshall'ın modelinin takipçisi olan ancak bu modeli sıkı bir eleştiriye tabi tutarak geliştiren kimi sosyal bilimciler, rneğin Işın ve Turner, Marshall'ın sunduğu şemayı yirmi birinci yüzyılda "kimlik hakları" ile donatarak tamamlarlar.(Işın, Turner, 2002: 1-10).

Bryan Turner, Marshall'a yönelik akademik eleştirileri sıraladığı makalesinde Marshall'ın İngiltere üzerinde yoğunlaşmasının nedenlerini anımsatır ve Marshall'ın tüm coğrafyalar için kesin kes sınırları çizilmiş model önerme gibi bir iddiasının olmadığının altını çizer (Turner, 1990: 189-217). Marshall bir falcı olmadığı gibi geleceğe yönelik katı kestirimlerde bulunmak gibi bir akademik günah işlememiştir. Modelinde kadınlara, farklılıklara, farklı etnik kimliklere ve rneğin LGBT-İ mensuplarına yer vermemesi gözlemlediği tarihsel süreçlerde bu kesimlerin hak mücadelelerinin cılızlığı ile ilişkilidir. Oysa Turner ve Işın, Marshall'a yönelik eleştirilerini saklı tutmak koşuluyla ilgili modeli söz konusu kesimlerin yirmi birinci yüzyılda görünürlük kazanan mücadelelerinden esinle "kimlik hakları" setiyle tamamlamaktadırlar.

Türkiye zeline Marshall'ın sunduğu şema kullanılarak yapılacak bir çözümlerinde de Osmanlı'nın son döneminde başlayan "yurttaşlaşma" veyahut kul'dan yurttaşa evrilme

mücadelelerinin Marshall'cı modeli izleyerek “medeni hakların” tesis edildiği bir döneme denk düştüğü ileri sürülebilir. Ülkenin kapitalizme entegre oluşu ve mülkiyet hakkı başta olmak üzere pek çok medeni hak setinin bir gereklilik olarak kendini gösterdiği bu dönemin pekişmesi Cumhuriyet’le mümkün olabilmiş ve dolayısıyla Geç-Osmanlı Türkiye Cumhuriyeti özelinde medeni ve politik haklar kimi zaman eş zamanlı tesis edilmiştir. Yine Türkiye özelinde sosyal yurttaşlık tartışmasına somut zemin oluşturabilecek dönem 1960 darbesi sonrası kaleme alınan 1961 Anayasası’nın sosyal devlet vurgusu kapsamında yaptığı yurttaşlık tanımı olsa gerektir.

1.2.2.Brubaker: Milliyetçilik ve Yurttaşlık Denklemi

Brubaker yurttaşlığı, uluslararası bir dosyalama sistemi, kişileri devletler arasında bölüştürmeye yarayan bir mekanizma olarak tanımlar. Yani yurttaşlık, bireyin doğumuyla başlayan ve bireyi devlete ait kılan bir olgudur. Ulus-devlet ve yurttaşlık ilişkisini bazı olgular çerçevesinde açıklayan Brubaker; ancak bu şekilde kesin olarak bir aidiyetten bahsedebileceğini belirtir. Ona göre ideal tipte bir üyelik modeli olarak ulus devlet, altı üyelik şartıyla tanımlanabilir. Bu çerçevede ulus devlet üyeliği eşitlikçi, kutsal, milli, demokratik, tek ve toplumsal açıdan önemli olmalıdır. Hiçbir yurttaş haklar ve sorumluluklar alanında diğer yurttaşlardan farklılaşmamalı, yurttaşların tümüne aynı haklar verilirken bu haklara erişimleri konusunda da eşitlik sağlanmalı ve haklar titizlikle korunmalıdır. İkinci olarak ulus devlet üyeliğine kutsallık atfedilir. Bu bağlamda yurttaşlığa uğruna ölünebilecek bir kimlik olarak bakılmaktadır. Yurttaşlığın taşınması gereken kutsallık, yurttaşları devleti için fedakarlıklarda bulunmaya gönüllü olarak sevk etmelidir (1998: 132). Ayrıca, devlet üyeliği ulus üyeliğine dayanmalıdır. Siyasal cemaat aynı zamanda bir kültürel topluluk, bir dil, adetler ve karakter cemaatidir. Bir ulus devlet ancak bu şekilde bir ulusun meşru temsilcisi ve gerçek ifadesi olabilir. Brubaker’a göre böylesi bir kurguda üyelik, demokratik olmalıdır (Brubaker, 2008: 57-60). Her şeyden önce devlet, sınırları içinde yaşayan ancak yurttaş olmayan sakinlerine de yurttaş olma hakkı tanınmalıdır. Beşinci olarak üyelik benzersiz yani biricik olmalıdır. Her insan yalnızca bir devletin üyesi olarak tanımlanır. Son olarak, Brubaker, yurttaşlığın kamu yararının, toplumsal refahın ve mutluluğun ifadesi

olması gerektiğini aktarır. Yurttaşlık beraberinde önemli ayrıcalıklar getirmesi durumunda anlamlı ve değerlidir. Dahası, yurttaşlık, sözü edilen kutsallaştırılmış ödevlerin yanı sıra üyelere, kendilerini üye olmayanlardan önemli ölçüde ve açık bir biçimde ayıran bir statü tanımlamalıdır (Brubaker, 1998: 133).

Brubaker yurttaşlığın gelişim seyrini birbiriyle farklı olarak geliştiğini söylediği Almanya ve Fransa örnekleriyle açıklamıştır. Fransız ve Alman milliyetçiliklerinin oluşum süreçlerindeki farklılığın göç ve yurttaşlığa alma politikalarını etkilediğini savunmaktadır. Yani bir anlamda ulus devletin oluşması yurttaşlık ile paralel bir yol izlese de farklı tarihsel süreçler farklı yurttaşlık algılamalarına yol açabilir. İki devletin uluslaşma ve yurttaşlık politikasını kısaca şöyle özetler: Fransa'nın ulusallık anlayışı asimilasyonist, toprağa dayalı ve temelde devlet destekli bir pratiktir. Almanya'da ise geç kalmış milliyetçiliğin doğurduğu kan ve soy bağı temelli bir yaklaşım benimsenir. (Brubaker, 2008)

Fransız ulus inşası geleneğinde siyasal birliği oluşturma politikaları belirgin olmasına rağmen Alman ulusunun oluşumunda kültürel birlik daha önemlidir. Brubaker'ın deyiimiyle "eğer Fransız ulusçuluk anlayışı evrenselci, akılcı ve devlet merkezciyse, Alman anlayışı tikelci, organik, ayrıştırıcı ve Volk merkezlidir" (2010: 10). Ona göre Alman ulus fikri esasında siyasi bir fikir olarak kabul edilemez çünkü ulusal hissiyatlar ulus devletten önce gelişmiştir ve dolayısıyla Alman ulusallık anlayışı soyut yurttaşlık fikriyle ilişkilendirilemez. Almanya örneğinde devlet arayışında olan bu ulus, evrensel siyasal değerlerin bir taşıyıcısı olarak değil, organik, kültürel, dilsel veya ırksal bir topluluk olarak tasavvur edilmiştir. Dolayısıyla Alman geleneğinde ulusallık, etno- kültürel birlik ile oluşmakta ve siyasal birlikte anlam bulmaktadır (2008: 67). Dolayısıyla Fransızlar yurttaş olarak kabul ettiği herkesi birbirine asimilasyonist politikalarla benzeştirmeye ve ortak bir kimlikte buluşturmaya çalışırken Almanlar birbirine benzeyenleri, hatta aynı olanları, yurttaş olarak kabul etmiştir. Brubaker'a göre Fransız ulus anlayışında asimilasyon hem kültürel hem de hukuksal olarak siyasi bir üyelik anlayışını ve devletin yabancıları yurttaş, köylüleri ya da göçmen işçileri Fransız'a dönüştürebileceği inancını yansıtmaktadır (2008: 75-76). Kısacası, Fransız geleneği, Fransız Devrimi'nin izlerini sürerek "Fransız köylüsünden Fransa yurttaşı yaratma" hedefindedir (Brubaker, 2010). Üstelik, Fransız Devrimi'nin siyasal yapı kurucu

dinamikleri ve siyasal ilkelerin ulusu önceleyen doğası, Fransız deneyiminin evrensellik iddiasıyla tutarlıdır.

Ulusal yurttaşlık yolculuğunun Almanya'daki tarihi gelişimi, Fransa'dakine göre daha uzun sürmüş ve dolambaçlı bir şekilde devam etmiştir. Alman ulusal birliğinin sağlandığı 1871 yılına kadar Almanya'da bir ulus devlet ve dolayısıyla ulusal yurttaşlık için siyasal çerçeve bulunmamaktaydı. Öte yandan yurttaşlığın Fransa'da birbiriyle ilintili olarak beliren yönleri -eşitlikçi, demokratik, ulusçu ve devletçi yönleri- Almanya'da birbirinden bağımsız şekilde cereyan etmiştir. (Brubaker) Her iki ulus-devlet arasındaki bu temel farklılıklar yurttaşlık serüvenini bize daha açık bir şekilde anlatmaktadır. Fransa on sekizinci yüzyılın sonlarına doğru gelişen devrimle bu anlamda tüm dünyaya öncülük ederken Almanya bir nevi siyasal konjonktüre ayak uydurmak için ulusallaşmak zorunda kalmıştır. Ulus duygusunun ve ulusçuluğun ulus-devletten önce geliştiği Almanya'da ulus fikri; başlangıçta ne siyasal ne de soyut yurttaşlık fikriyle bağlantılı olmuştur. Başlangıçta “*devletini arayan Alman ulusu;*” siyasî değil, etnik ve kültürel bir nitelik taşımaktadır. Fransa ise, devletleşme ve uluslaşma süreçleri bakımından Almanya'dan farklılık göstermektedir. Uluslaşmayı eşitlikçi bir gelecek tasarımı olarak addeden Fransa'nın aksine Almanya'da uluslaşma sürecinde toplum yüzünü hep maziye dönmüş, kendisini harici (Fransızlar) ve gerektiğinde dahili (Yahudi) unsurlarla sınırlayan bir anlayış hâkim olmuştur. Fransa'da ekonominin birleştirici etkisinden, teritoryal merkezileşmeden, ülke içindeki eşit yasal haklardan ve kamusal kitlesel eğitim sistemlerinden dolayı daha geniş siyasî kültüre sahip teritoryal bir birlik meydana gelmiştir. Fransız monarşisinin siyasî birliğini erken kazanmış olması ve “devletlik” niteliğinin giderek artması ulusallık bilincini biçimlendirip güçlendirirken, 1871 yılına kadar merkezileştirici bir bürokratik irade gücünden yoksun kalan Almanya, sağlam bir şekilde devlete bağlanmış bir ulusal bilinç oluşturamamıştır. Neticede ulusallık anlayışının devlet merkezli ve asimilasyoncu olduğu Fransa'da ulusun oluşumu, Fransız tacının artan iktidarıyla paralellik göstermiştir. Başka bir ifadeyle Fransa'da devlet kendi ulusunu yaratmıştır. Fransa'da bürokratik monarşi siyasal ve ülkesel bir ulusallık kavrayışını ortaya çıkarmışken, Almanya'daysa ulus-üstü imparatorlukla mebzul miktardaki egemen ve yarı-egemen ulus-altı siyasal birimler arasındaki ölçek farklılığından dolayı ento- kültürel bir

ulusallık anlayışı gelişmiştir (Brubaker, 2010: 12-26; Koçdemir, 2004: 228; Smith, 2002: 182-183).

Brubaker devrimin çok yönlü gelişimi ve farklı gruplar ve tarihsel süreçler üzerindeki etkisini şu şekilde açıklamaktadır: Fransız Devrimi, modern ulus devletinin oluşumu kadar, modern ulusal yurttaşlık kurumunu birçok bakımdan şekillendirmiştir. Bir burjuva devrimi olarak, yasalar önünde eşitliğe dayanan genel üyeliği ortaya çıkarmış; bir demokratik devrim olarak, antik dönemdeki aktif yurttaşlık kavramını yeniden canlandırmış; bir ulusal devrim olarak, değişik ulus devletlerin üyeleri arasındaki sınırları ve husumetleri keskinleştirmiş; devleti güçlendiren bir devrim olarak ise, devlet üyeliğini doğrudan bir statüye kavuşturmuş ve düzenlemiştir (Brubaker, 2010: 74).

Fransa ve Almanya örneklerinde karşımıza çıkan bu tarihsel farklılık iki ülkenin göç ve yurttaşlığa alma politikalarını doğrudan etkilemiştir. Fransız yurttaşlık anlayışı siyasal asimilasyon fikrini benimseyip ülke dışından gelenleri daha kolay yurttaşlığa alırken, Almanya'da ise bu durum çok daha tedbirli gelişmiş, çok yakın dönemde Türkiyeli göçmenlerin zorlamasıyla değiştirilmek zorunda kalınan yurttaşlık rejimi asıl olarak soy bağına dayandırılmıştır.

1.2.3. Bryan Turner: Tarihsel ve Felsefi Yaklaşımların Özgün Bir Sentezi

Yurttaşlık anlayışının tarihsel gelişimi Klasik Yunan ve Roma toplumlarındaki şehir devletlerinin gelişimine bağlıdır. Çünkü bu dönemde şehir-devletler elit bir grup için gelişecek tehlikeleri bertaraf etmek için kullanılacak genel bir savunma alanıydı. (Turner, 2008:122) Hiyerarşik düzenin bulunduğu bu sistemde yurttaşlık hakları da bu toplumlarda dar bir kesimle sınırlıdır. Bu tabloda yola çıkan Turner da yurttaşlık fikrinin durağan kalmadığını düşünür. Klasik Yunan'da başlangıçtaki Sokratik düşünceden Kinikler ve Epikürcülere oradan Aristotelesçi felsefeye ve Stoacılarca devam ettirilmiş olan yurttaşlık anlayışı '*polis*'e karşı duyulan siyasal bağlılık ve kamusal yükümlülük anlayışıdır. Buradan Roma'ya geçmiş olan bu düşünce Cicero ve Seneca gibi filozoflarla geliştirilmiştir. (Turner, 2008:123)

Yurttaşlık literatüründe Marshall'ın yurttaşlık anlayışı çoğu kez tek tipçi bir yurttaşlık olarak nitelendirilmiştir. Buna karşılık Turner, Marshall'daki bu hataya düşmeme çabası içinde yaklaşımını çerçevelemiştir. Turner'a göre Avrupa'da tek tip yurttaşlıktan söz edilemez. Bu ayrımı belirleyen iki temel ölçütten olduğunu söz edilebilir: Bu ölçütlerden ilki; yurttaşlığın, yukarıdan (tepeden) mı yoksa aşağıdan (tabandan) mı geliştiğine ilişkindir. İkinci ölçüt ise yurttaşlığın özel alanda mı kamusal alanda mı oluştuğuna dair soru etrafında şekillenir. İlk ölçüte bağlı olarak tabandan gelen değişim sonucunda oluşan yurttaşlık aktif ve radikal bir yurttaşlık örneği sunarken bunun karşıtı olarak gelişen tavandan tabana doğru ilerleyen düşünce ise edilgen ve olumsuz bir yurttaşlık örneği gelişmektedir. Pasif yurttaşlık örneklerinde yurttaş sadece tebaa olarak görünür. Dolayısıyla birinci adım yurttaşlığın aktif mi pasif mi olduğunu belirleme çabasıdır. İkinci adım yurttaşlığın kamusal alan-özel alan ayrımı ise kültürel yönünü sorgular. Turner, kamusal alanın sınırlandığı toplumlarda yurttaşlık tipolojisinin pasif yurttaşlık çizgisinde olduğunu belirtir. (Turner, 1993:1-18)

Turner'ın yaklaşımının daha iyi anlaşılabilmesi için örnek olarak verdiği ülkelere bakmak daha aydınlatıcı olacaktır. Turner, Fransız Devrimi ile Fransa'da yurttaşlık fikrinin de devrimci bir nitelik kazanarak ilerlediğini belirtmektedir. Oldukça katı bir sosyal sınıflar sistemi içerisinde saray toplumunun egemenliğini kırmak, uzun bir tarihsel mücadelenin sonucudur. Bu mücadele içerisinde ulusal birliğin sağlanması adına Fransız yurttaşlarını aynı paydada toplayan olgu yine yurttaşlık kavramıydı. (aktaran Turner, 2008:132, Baker 1987). Fransızlar sadece hükümdarın tebaası olmaya son verip, bunun yerine ulusal bir varlığın ortak yurttaşları haline geldiler. Dolayısıyla devletin ulusa dönüştüğü ve aynı zamanda tebaanın yurttaşlara dönüştüğü iki koşul hareket bulunmaktadır. (Lindsay, 1943). Bu açıklama doğrultusunda Turner'ın Fransız yurttaşlığını aktif ve kamusal alanın varlığını koruduğu bir örnek olarak görmek mümkündür. Tabandan gelen değişim istemi 'devlet' de 'tebaa' da değişmiştir. Turner, Almanya'da Fransa'nın aksine siyasal düzeni değiştirme gücü göstermeyen bir devrimin mevcudiyetinden söz edilemeyeceğini ve kapitalist düzen yasalarının yukarıdan aşağı doğru getirildiğini ve nihayetinde bunun sonucunda aktif yurttaşlık anlayışının sınırlı olduğu bir ortamın doğduğunu belirtir. (Turner, 2008:129) Sözün özü, Almanya'da tabandan gelen seslerin duyulacağı bir devrimden yoksunluk egemenliği

devlete mecbur kılınıyordu. Almanya’da yurttaşlık devlete karşı pasif bir konumdadır çünkü hissedilen etki direkt olarak devletin belirledikleriyle sınırlıdır. Alman yurttaşlığı tüm bunlardan kaynaklı olarak değişimin tavan tarafından geliştirildiği bir pasif yurttaşlık ve kamusal alanın oluşmadığı bir örnektir. İngiltere’de ise mevcut düzene karşı girişilen mücadele kralın idamına, yetkisi artırılmış bir parlamentoya ve birey haklarına yönelik bir mücadeleye ve bu hakların kapsam ve içeriğinin genişlemesine yol açmıştır. (Turner, 2008:131). 1688’deki anayasal uzlaşma Britanya tebaasından Britanya yurttaşını yarattı. Kral artık yalnızca parlamentoda oturan ve kalıcı olarak hakları belirleyen bir kişilikti. Yurttaşlık anlayışı bir sosyal hak anlayışına indirgenmiştir. Bu gelişmeler her iki dünya savaşları sonrasında dek Britanya’da devam etmiştir. Sonuç olarak Britanya kamusal alanın oluştuğu ama pasif bir yurttaşlık örneği olarak dile getirilmektedir. Turner ülkeler örneklerinden son olarak Amerika ile devam etmiştir. Amerika, Fransız örneği gibi merkezi iktidarın net olarak reddedilmesiyle kendini ifade eden bir deneyimdir. Ayrıca Amerikan yurttaşlığı insan haklarının korunması ve gelişimini aynı zamanda bağımsız yurttaş fikrini de vurgulamaktadır. Tüm bunlarla beraber Amerika’da refah devleti anlayışı diğer ülkelerden oldukça sonra gelişmiş ve nüfusuna oranla yeterli bir siyasal ve sosyal katılım alanı gösterememiştir. Bireyciliğin egemenliği kamusal alanı sınırlandırmıştır. Amerika yurttaşlığı örneği de değişim talebinin tabandan geldiği dolayısıyla aktif bir yurttaşlık deneyimi olmasına karşın kamusal alanın oluşmadığı bir örnektir.

Turner’ın çalışmaları doğrultusunda neredeyse tüm sosyal bilimciler birinci ölçütü (aktif-pasif yurttaşlık) kabul etseler de ikinci ölçüt (kamusal alan-özel alan) bilhassa feministler tarafından eleştirilmiştir. Feministler, özel alanın aile ile özdeşleştirildiğini ve bu özdeşleştirilme sonucunda kadının pasifize edildiğini düşünür. Feminist sosyal bilimciler, özel alanın kadınlığı, kamusal alanın ise erkekliği ifade ettiğini dile getirirler (Mouffe, 1992: 225-239). Bununla birlikte özel alan ve kamusal alan ayrımı sadece kadınları değil aynı zamanda yaşlıları, gençleri, etnik grupları ve fiziksel engellileri de olumsuz etkilemektedir (Young, 1989)

Yurttaşlığın gelişimi ulus-devletin gelişimi yakından ilişkilidir. Modern anlamda geliştirilecek bir çalışmada ise buna koşul olarak tekçi ulus-devletlerde çok kültürlü

yurttaşlık mücadeleleri ve ulusal kimlik boyutları incelenmelidir. Turner'ın örnek olarak verdiği ülkelerde Kuzey Amerika dışındaki ülkelerin nispeten homojen toplumlar olduğu görülmektedir. Bunların yanı sıra etnik karmaşıklığın olduğu ülkeler ve küresel yurttaşlık meselesi de daha esaslı bir boyutta ele alınmaktadır.

1.3. Alternatif Bir Parantez: Kadın Yurttaşlığının Tarihsel Gelişimi ve Feminist Yaklaşımlar

Etienne Balibar'a göre yurttaşlığın iki ayırıcı özelliğinden bahsedilebilir. Bunlardan birincisi bir devletin varlığı (devletten kasıt kamusal egemenlik); ikincisi ise bireylerin siyasal kararlara katılmasıdır. Bu nedenledir ki yurttaşlık tanımlarında- birçok kişi ve düşünce bunu birbirinden farklı olarak tanımlasa da- aslında kastedilen eşitlik ilkesidir. 'Kavramın farklılaşması ve etkin bir mücadeleye dönüşmesi, ona siyasal rejimin, yurttaşlığın belli bir tanımına göre iktidarı dağıtması ve haklar, ödevler ve 'insan'ı yasal sınırlandırarak, toplumsal ilişkilerle cinsel ilişki olarak sınırlandırarak açığa çıkarmasındandır (Balibar, 1988: 723). Dolayısıyla, yurttaşlık bireyin devletle olan hukukî bağına referansla bir statü ve siyasal toplum içinde aktif referansla bir pratik olarak tanımlanır (Oldfield, 1990). Kavramın tanımlanmasında üzerinde durulan bu eşitlik anlayışı biçimsellikten öteye gidememiştir. Zira kadınların, çocukların, göçmenlerin, azınlıkların, yoksulların verilen ödev-görevleri yapma zorunluluğu bulunurken yurttaş olmalarından dolayı sahip olmaları gereken haklara ve eşitliğe erişemedikleri gerçeği inkâr edilemez. Tarihsel gelişimi incelendiğinde, yurttaşlık kimilerinin siyasal topluluğa ve karar sürecine dahil olmasını tanımlarken kimilerini de dışlayarak kurumsallaşmış ve gelişimini sağlamıştır. Anımsanacağı üzere, eşitlik ve özgürlük haklarından kimlerin yararlanacağı belirlenirken kimlerin bu haklardan mahrum kaldığı da saptanmış olur. Aslında bu süreç "öteki"nin belirlenmesine de işaret eder. Zira yurttaşlığın teritoryal (topraksal), kültürel ve siyasi bir kimlik olarak tanımı daha ziyade Brubaker'ın yurttaşlığı bir toplumsal kapatma (closure) tahliline dayanır. Yurttaşlık alanındaki çalışmalarıyla söz sahibi olan pek çok araştırmacının da belirttiği üzere bu tanım Weber'in açık ve kapalı toplumsal ilişkilere dair incelemesinden ilham almıştır (İçduygu ve Kaygusuz, 2004) Nitekim, Brubaker'ın da altını çizdiği üzere, Weber toplumsal etkileşimin tüm gelenlere açık olduğunun altını çizirken aynı etkileşimin belli bazı

dışarıdakilerin katılımını kısıtladığı veyahut engellediği sürece de kapalı olduğunu anlatır. Buradan hareketle, yurttaşlığın ulus devletin belli bazı idari kurumları ve birimleri tarafından modern devletin gelenlerini (içerisinde yer alması gerekenleri) ve dışındakileri, yani yurttaşlarını ve yabancılarını belirleyen bir toplumsal kapatma sürecinin maddi temellerini oluşturduğunu söyleyebilmek mümkündür (İçduygu ve Kaygusuz, 2004). Dışlanan ve haklardan yararlanma kapsamı dışında tanımlanan kesimler, başka deyişle, “öteki”ler ne kadar fazla sayıdaysa o kadar güç bir tabloyla karşı karşıya olduğumuz söylenebilir. Özellikle ulus-devletlerle birlikte cinsiyet, inanç ve etnik kimlik bu özgürlüğe dahil olacak kısmi “özgür yurttaş” nitelenmektedir. Türkiye özelinde ise yurttaşlığın nitelendiği ve beraberinde getirdiği özgürlük ve eşitlik haklarından koşulsuz yararlanabilmenin yolu cinsiyet olarak bir erkek, inanç olarak Sünni Müslüman ve etnik olarak da Türk olmayı gerektirmektedir. Bu kimliklerden herhangi birine sahip olmayan bir birey bunların tümüne sahip olan birey karşısında da dezavantajlıdır ve onunla hiçbir koşulda eşit değildir. Bu bağlamda, bu bölümde insanlık tarihinin en eski ezilen ve sömürülen sınıfı olarak kadınların yurttaşlığının tarihsel gelişimini detaylı bir biçimde ele almaya çalışacaktır.

Batı’da 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Birinci Dalga Feminizm daha çok yasal düzenlemeler ve oy hakkı üzerinden bir mücadeleyi esas almıştır. Bu bakış açısı ile Marshall’ın yurttaşlığı İngiltere özelinde evrimci bir perspektifle çerçevelemesi arasında, özellikle de medeni hakların tesisi anlamında, bir tür örtüşmeden söz edilebilir.⁴ Ancak tüm bu hak setlerinin ve kazanımların ataerkil düzenin koşullarının sistemleşmesini ortadan kaldırmadığını da anımsamak gerekir. İkinci Dalga Feminizm 1960’lı yıllarda başlayıp 1970’lerin sonuna kadar devam etmiştir. Buna karşın özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişen İkinci Dalga Feminizm yeni dünya düzeni içerisinde sol düşünceye daha yakın ve ulus-devlet mantığında kapitalist modernist sisteme ve toplumun cinsiyetçi yapısına eleştiriler geliştirmiştir. Aslında bu dönemle ilgili esas mücadele kadın hareketinin cinsel özgürlükler

⁴ Marshall yurttaşlığı dönemselleştirerek İngiltere özelinde ele aldığı çalışmasında kadınları, ve örneğin eşcinselleri hesaba katmadığı için eleştirilmiştir. Bu eleştirileri derlediği ve kimi eleştirilere ikna edici açıklamalar getirdiği çalışmasında Bryan Turner bu durumun tek başına Marshall’ın toplumsal cinsiyet körü olmasıyla açıklanamayacağını, Marshall’ın çalışmasını gerçekleştirdiği dönemdeki tarihsel ve toplumsal aktörlerin niteliğiyle de ilişkili olduğunu söyler. Bkz. Bryan Turner, “Outline of a Theory of Citizenship,” *Sociology* 1990 24: 189.

kapsamındaki mücadelesidir. Toplumsal yapı içerisinde herhangi bir cins kimliğinin bir diğerinden üstün olmadığı ifade edilmiştir. Kadınlar bu dönem içerisinde sistemleşen ataerkil toplum içerisinde kendi bedenlerini savunmuş ve özellikle kürtajin bir hak olduğunu belirtmişlerdir. Bu mücadele sonucunda ABD, İngiltere ve Fransa'da doğum kontrolü yasalaşmıştır. Buradaki amaç kadına yönelik baskıların kaldırılması ve eşit bir yaşamın koşullarının sağlanmasıdır. Kısacası İkinci Dalga Feminizm bir mutlak eşitlik mücadelesidir.

1990'lara dek yurttaşlık kuramcılarının feminizmle, feminist kuramcılarının da yurttaşlık başlığıyla ilgilenmediklerini dile getiren Voet, İkinci Dalga feministlerin yurttaşlığa kayıtsız kalmalarını yurttaşlığı sadece devlete biçimsel üyelik ve bu üyelikten doğan yasal haklar olarak görmelerine bağlar. (Voet, 1998:5) Radikal, sosyalist ve anarşist feministler devlete karşı şüpheli tutumları ve sorunların kaynağının yapısal olduğunu düşünmelerinden olsa gerek yurttaşlığa karşı kayıtsız kalmayı yeğlemişlerdir. Liberal feministler ise yurttaşlığa dair yaklaşımlarını demokrasi, eşitlik ve özgürlük söylemleriyle çerçevelemişlerdir. Yurttaşlık literatüründe 1990'ların ikinci yarısından itibaren kültür ve kimlikle ilgili meselelere odaklanması, toplumsal cinsiyetin de yurttaşlık çalışmalarının gündemine girmesine neden olmuştur. Diğer yandan, toplumsal cinsiyetle ilgili politikaların ve yasal düzenlemelerin artmasıyla birlikte, yurttaşlık tartışmaları, feministler için de kaçınılmaz hale gelmiştir. Feminizmin mevcut düşünceleri aşma konusundaki iddiası yurttaşlık alanında da devam ederek var olan bir tartışmaya da ivme kazandırmıştır: Bu mücadele süreci yurttaşlık anlayışını dönüştürecek mi yoksa ona eklenerek bu potada eriyecek mi sorusu da önemlidir (Kartal, 2016:4). Barbara Hobson ve Ruth Lister, 'ana-akım yurttaşlık tartışmalarının iki hâkim geleneğinde (hem liberal hem de cumhuriyetçi gelenekte), yurttaşlık bir erkek pratiği ve ideali olarak gelişmiştir. Aslında insanlık tarihini Sümerlerden başlattığımızdan bu yana yani devletli uygarlıkların başlangıcından günümüze kadarki süreçte diğer toplumsal anlayış ve disiplinlerde olduğu gibi yurttaşlık anlayışı da ataerkil bir anlayışın tezahürü olarak gelişmiştir. Ulus-devletlerin yurttaşlık anlayışı kendinden öncesinin de sonucudur. Bu sonuç aslında devletin niteliği ile de çok bağdaşmayan bir durumdur. Zira devletle beraber ele aldığımız yurttaşlık fikri devletlerin özü itibarıyla eşitlikten bahsedilemeyeceğini gösterir. Devlet ister rahip devletleri olsun ister imparatorluk olsun ister ulus-devlet olsun sahip olduğu zihniyet iktidar sahibi olması

ile bir erktir ve erkekçedir. Dolayısıyla ataerkil bir oluşumun kadın yurttaşlığı konusunda eşitlikçi ve özgürlükçü olması beklenemez ve zaten görünen pratik de bunun ispatıdır. Erkeğin egemen olmaya başladığı dönemden bu yana ataerkil düzen içerisinde yaşanan cins kırımını kapitalist modernite ile iyiden iyiye artmıştır. Kapitalist sistem öncesi mitolojik öğelerle, teokratik rejim ve ideolojilerle yaratılan ataerkil düzen kapitalizm ile sistemsel olgunluğunu yaşamıştır. Eve hapsedilen kadın artık bir meta olarak topluma sunulmuş ve özel mülkiyetin bir parçası haline getirilmiştir.

Esasında, toplumsal cinsiyet tarafsızlığı (ya da duyarsızlığı) modern yurttaşlık pratikleri ve kuramları için geçerlidir. Antik Yunan (M.Ö. 5. yüzyıl) kent-devletlerinden itibaren, yurttaşlığın tarihinin toplumsal cinsiyet açısından tarafsız olmadığı, erkeklerin ‘bir kısmının’ yurttaşlığın sağladığı imtiyazlardan yararlandığı görülür (Busemaker ve Voet, 1998: 281). Modern devlet, ulusu kuran ana unsura mensup, sağlıklı ve heteroseksüel erkekleri ‘tam olarak’ yurttaşlar topluluğuna dâhil ederken, yoksul, etnik veya dini azınlık mensubu, göçmen ve eşcinsel erkekleri dışlamıştır. Eril bir tasavvur olarak yurttaşlık, erkekleri ilgilendirdiği düşünülen eylem ve mekânların konusu olmuştur: Yurttaşların, yönetme, savaşma, mülk alma ve satma, ücret karşılığı çalışma gibi faaliyetleri ve bunların icra edildiği mekânlar (savaş meydanları, devlet ve piyasa) kamusal alan olarak ortaya çıkmıştır (Jaggar, 2005: 92). Yurttaşlığın kavramsallaştırıldığı ve hayata geçirildiği siyasal ve kamusal alanlar erkek özelliklerini (ücretli çalışan ve ailenin geçimini sağlayan gibi) temel aldıklarından (Friedman, 2005:4), kadınların yurttaşlıkları yalnızca siyasal haklarını elde etmeleriyle tamamlanamamaktadır. Dolayısıyla, siyasal yurttaşlığın toplumsal cinsiyetlendirilmiş (gendered) pratikleri, kadınların yurttaşlığını baskılamaktadır.’ Bu açıklamanın ışığında vardığımız ve görülen sonuç da erkeklerin yurttaşlığı geneli ilgilendirirken, ki bu genel içerisinde erkeğin kadın ile ilişkisi de mevcuttur, kadınların yurttaşlık serüveni sadece kendisinde olması gereken hakları elde etme sürecidir. Yani kadının toplumsallığı elinden alınmış ve toplumsal konulardan mahrum bırakılmıştır. Kadın bir birey olarak kendi bedeni ve yaşamı hakkında bir hakka sahip olamamışken geneli ilgilendiren konulara gelememiştir.

Hobson, Feminist mücadele içerisinde, 1980’lerin başlarına kadar kadınların yurttaşlık ile ilgili boyutta devletle olan ilişkilerini düzenleyen üç ana eksen den bahsedileceğini söyler (Hobson,

2010). Bunlar liberal feministler, sosyalist/Marksist feministler ve radikal feministlerdir. Liberal feministler, bir erk olarak devletin toplum içerisindeki tüm gruplara karşı eşit yaklaşması gerektiğini savunurlar. Bu yaklaşımla beraber toplum içerisindeki cinsiyetçiliğin sonlanacağını belirtirler. Kadınların da erkekler kadar politika belirlemesi ve söz sahibi olması ile düzen içerisindeki varlıkları görünür hale geleceği düşünülür. (Hobson, 2010: 143). Aslında Liberal Feministlerin daha sistematik ve geliştirici değerlendirmeler yapmadıkları eleştirileri mevcuttur. Mevcut pozisyonların herhangi somut bir mücadele arayışından uzak oldukları iddia edilmiştir. Sosyalist-Marksist feministler ise, erkek egemen sistemde tek argümanın ataerki olmadığını hatta bu sistemde başat rolün sermayenin emek üzerindeki tekeli olduğunu belirtirler. Benzer biçimde toplum içerisinde erkeğin kadınla olan ilişkisinin de ekonomik bir sömürünün tezahürü olduğunu ileri sürmüşlerdir. Marksist Feministler de bu teorilerinden dolayı kimi eleştirilere maruz kalmışlardır. Kadının toplumsal konumunu her ne kadar etkisi olsa da kapitalist modernite ile sınırlamak konuya bakış açısını ve çözümünü engelleyici bir argümandır. Marksist feminist yaklaşımlar, toplumsal cinsiyet dinamiklerini, ekonomik ilişkilere dayandırdıkları için kapitalizm dışındaki toplumsal yapılardaki cinsiyet eşitsizliğini açıklamada başarısız bulunmuştur (Walby, 1990: 4). Erkeğin sermayedara benzetilmesinin nedeni açıklanmaya mahkûm bir durumdur. Bu roller kimler tarafından dağıtıldı ve sistem içerisinde avantajlı ve dezavantajlı olan bu misyon hangi gerekçeler kadına ve erkeğe verildi gibi sorular da doğal olarak sorulabilmelidir.

Radikal feministler de liberal feministler gibi erkek egemenliğinin kadınlar üzerindeki varlığını asıl sorun olarak görmüşlerdir. Üzerinde durulması gereken ataerkinin her konuda söz sahibi olmasıdır. Ancak radikal feministlere göre bu sorunun yasal reformlarla çözülemeyecek kadar büyük olmasıdır dolayısıyla onlara göre ataerki düzen ortadan kalkmalıdır. Bu eşitsizlik diğer bütün sorunların ve bahanelerin ötesinde net olarak erkeğin ve erk sistemin kadının bedeninin ve cinselliğinin üzerinde tahakküm kurmasındandır. Radikal feministlere göre aile ve cinsiyet rollerinin dönüşmesi sonucunda ataerki düzen de aşılabilir. Sylvia Walby, *Patriyarka Kuramı* adlı çalışmasında, radikal feministlerin konuya yaklaşımının özcü ve biyolojik indirgemeci tavrı, yine aynı şekilde kadınlar arasındaki ırk ve sınıf temelli ayrımları görmezden geldiği için eleştirildiğini belirtmektedir. (Walby, 1990: 3) Bu her üç yaklaşımın ortak özelliği ataerki bir

aklın ürünü olan mevcut durumdan sıyrılıp feminist bir ortak yapıya kavuşmaktır. Kuşkusuz bu temel yaklaşımların kendi içlerinde alt başlıkları da mevcuttur ancak bu tezin sınırlılıklarında bu alt başlıklar inceleme dışı bırakılmıştır.

1.3.1. Kadının Yurttaşlığı: Haklar ve Ödevler

Tarihte siyasi iktidarlar bazı hakları bahşederken bunun yanında belli ödevleri de dayatmıştır. Felsefi düzeyde yurttaşlık literatüründe iki egemen düşünce mevcuttur: liberal(-demokratik) yurttaşlık ve cumhuriyetçi(-sivik) yurttaşlık. Bu yaklaşımlar, odaklarına aldıkları temel düşünceler ve beslendikleri felsefi siyasi geleneklere bağlı olarak birbirinden ayrışırlar. Liberal yurttaşlık 17. yüzyıl itibariyle gelişen ulus-devletlerle beraber mevcut devletin ulusuna üye olmayı garantilemektedir. Doğal hak öğretisi bağlamında rasyonel olarak her insanın eşit olduğunu ve hakların da eşit olması gerektiğini söyler. Bu düşüncenin kavramsallaştırılmasında toplumsal sözleşme kuramını idealize eden kuramcılarının payı bir hayli fazladır. Cumhuriyetçi yurttaşlık ise Antik Yunan yurttaşlık anlayışında ve Aristo'nun siyasi yaşama aktif olarak katılan yurttaş fikrinden beslenir. Özellikle Machiavelli ve Jean-Jacques Rousseau klasik cumhuriyetçi yurttaşlığın gelişmesine katkı sağlamışlardır. Zamanla bu iki yurttaşlık geleneğinin iyi yanlarını beraber ele alıp 'yurttaş cumhuriyetçiliği' fikri de geliştirilmeye çalışılmıştır (Mouffe 1992). Böylelikle, liberal yurttaşlığın eşitlik, özgürlük ve birey hakları ile cumhuriyetçi yurttaşlık fikrinin aktif yurttaşlık, ortak iyi ve katılım kavramlarını bir araya getirip bir sentez oluşturmak istemiştir. Haklar ve sorumluluklar (kanunlara saygılı olmak, vergi vermek, bazı ülkelerde oy kullanmak gibi ödevler) ile eşitlik anlayışı liberal yurttaşlığın karakteri ise, yurttaşların topluluğun yararı için aktif siyasi rol üstlenmesi de cumhuriyetçi yurttaşlığın ilave koşuludur (Miller, 2000: 83).

Liberal feministler yurttaşların işaret ettiği hakların kadınları da kapsamı gerektiğini savunmuş ve daha da genişletilmesini ileri sürmüşlerdir. Özellikle eğitim ve istihdam alanlarında eşitsizliğin giderilmesi liberal feminist yurttaşlık söyleminin temel vurgularıdır. Örneğin, bu söylemin sembol isimlerinden ve önde gelen sözcülerinden Mary Wollstonecraft, Fransız Devrimi'nin etkisiyle, kadınların ahlâkî ve zihinsel yetenekleri bakımından erkeklerle eşit oldukları tezini siyasi alana taşıyarak, eğitim, siyaset ve hukuk alanlarında eşitliği savunmuştur

(Walters, 1998: 136). Wollstonecraft'a göre kadınların muhakeme konusundaki eksikliklerinin nedeni yetersiz eğitim, ataerkil kültür ve ev hayatının boğuculuğudur (Coole, 1994: 208). On dokuzuncu yüzyılda, feministlerin devletten oy hakkı, koruyucu iş yasaları, doğum kontrolü ve evlilik yasasında reform gibi talepleri, yirminci yüzyılda fırsat eşitliği, eşit ücret, üreme hakları, kamu sektöründe gündüz bakımı ve taciz yasalarını da kapsayacak şekilde genişlemiştir (Brown, 2006: 188).

Liberalizmin en temel analiz birimi olan birey, burjuva erkeği işaret eder ve eşit-özgür olma hakkı da aslında erkeğe verilen hak olarak betimlenir. Bu konuda Pateman, liberal sözleşme kuramlarında, toplumsal sözleşmenin tarafları, sözleşme yapma kapasite ve niteliklerini taşıyan maskülen varlıklardır der. Kadınlar kendi bedenlerinin maliki olmadıklarından, yurttaşlığın ölçütü olan sahiplenici bireyciliği (*possessive individualism*) tecrübe edemezler (Coole, 1994: 206). Bu tanımlardan yola çıkıldığında bir birey olarak bile görünmeyen kadınların yurttaş olma vasfından da yoksun oldukları ve dolayısıyla da devletle bir sözleşme yapma haklarının olmadığı da çıkarılabilmektedir. Carol Gilligan (1982 aktaran Brown, 2006): Bireyin erkek olması, sadece aile dışında, sivil toplumda faaliyette bulunmasından değil, özerkliğe, iktisadî yeterliğe (autarky) ve bireysel iktidara yönelimli olduğu varsayımından kaynaklanır. Gilligan'ın bu açıklaması ile de aslında liberal yurttaşlık fikrinde gerçek öznenin erkek olduğu ve kadınların bu düşüncenin dışında tutulduğu da fazlasıyla anlaşılmaktadır.

İlk dalga feministlerin ortaklaştıkları husus, aileyi kutsallıktan arındırmak (*desanctify*) ve anneliğin gizemini bozmak (*demystify*) için mücadele etmeleridir (Dietz, 1985: 19). Kadın kendi başına bir anlam ifade etmediği yalnızca aile içerisinde görünebildiği söylenir ve ilk dalga feministler tam olarak buna karşı çıkmışlardır. Kadınlar için birey olarak görülmeden, kendi hayatlarının öznesi olma fırsatı verilmeden yaşamaya mahkûm edilme durumu mevcuttur. Aile içerisinde bir eş, bir anne sıfatı ile kadının kendi başına bir birey ve yurttaş olma hakkı elinden alınmak istenmiştir. Aile içerisindeki durumu kadının toplumsal alana ve iş hayatına katılımını engellemekte ve erkekler karşısında eşitsizlik ile tarif edilecek bir konuma hapsedilmesini ortaya çıkarmaktadır. 1960'larda kadın hareketleri de bu durumun kadının kendini gerçekleştirmesini engellediğini ve erkek egemenliğinin bu şekilde her gün kendini tekrar tekrar yeniden yarattığını belirtmişlerdir. Çözüm olarak, güçlü kamu politikaları eliyle, profesyonel ve

kamusal hizmetlerle bakımın sağlanmasını önerdiği noktada feminist hareket ile modern yurttaşlık arasındaki bağ “özgürlük ve eşitlik, yeniden dağıtım, otonomi ve bireycilik” kavramlarıyla kurulmuştur (Sevenhuijsen, 1998: 5).

İlk dalga feminist harekette kadınları erkeklerden daha aşağı konumda gören toplumsal statüye karşı bir isyan vardır. Kadınların daha düşük bir statüde olmaları, toplumda kendi başlarına bir birey olarak katılmalarının önündeki en büyük engel olarak görülmüştür. Serbest piyasa (laissez-faire) döneminde, feministler piyasaya eşit erişim talep ederken, bir yandan da piyasanın cinsiyetçi normları araçsallaştırmasına ve belli haklarını (mülk edinme, sözleşme yapma, meslek icra etme, aynı saatlerde çalışma karşılığı erkeklerle aynı ücreti alma gibi) reddeden baskıcı korumalara karşı çıkmıştır (Fraser, 2013: 235).

Sosyal politika ve kadınların da içinde yer aldıkları feminist reformlar, devlet-merkezli koruma siyasetiyle yürütülmektedir. Kurumsallaşmış koruma, koruyanın kurallarına sadakat beklentisi nedeniyle, korunanları bağımlı hale getirdiği için eleştirilmiştir. Wendy Brown’a (2006) göre, tarih boyunca, korumaya ihtiyaçları olduğu fikriyle kadınlar belli alanlardan dışlanmış etkinlik gösterebilecekleri alanlar sınırlanmıştır. ‘Kadınsılık’ imtiyazlı ırklar ve sınıflarla ilişkilendirildiği için, koruma ilkeleri kadınlar arasında bölünmelere neden olmaktadır. Koruma siyaseti aracılığıyla imtiyazlı kadınlar denetim altına alınırken, korumadan mahkûm bırakılanlar daha savunmasız ve itibarsız hale getirilmektedir (Brown, 2006: 189). Korumacı politikaların etkilerinin hissedildiği İkinci Dünya Savaşı sonrasında, ikinci dalga feministler, refah devletlerinde kurumsallaşan ‘kamusal ataerki’ ile mücadeleye girişmiştir (Fraser, 2013: 235).

İkinci dalga feministler de siyasette liberal politikaların eksik olduğunu vurgulayarak, hala ataerkinin güdümünde olduklarını ve kadınların hak sahibi olabilmeleri için erkekleşmeleri zorunluluğu koşulduğunu vurgulamaktadır. Liberal feministler yurttaşlığı ücret karşılığında çalışmaya endekslemişlerdir. Bu bir hak olmanın yanı sıra aynı zamanda bir ödevdir. 1980’lerden itibaren, Yeni Sağ siyasetin, yurttaşların refah programlarına bağımlı olmak yerine ailelerinin geçimini sağlamak için çalışmalarına dair vurgusuyla, ücretli işte çalışma en önemli yurttaşlık ödevi haline gelmiştir (Lister, 1997b: 31-32). Bir diğer ölçüt ise Turner’ın belirttiği üzere yurttaşların haklara erişimi konusundaki başka bir mekanizmanın, evlilik ve aile kurmanın

devreye girmesi ve bu yolla, toplumun yeniden-üretilmesi, yeni nesillerin toplumsallaşması ve toplumsal sermayenin yaratılmasının teminat altına alınmasıdır (Turner, 2008). Sözün özü, aktarılan tabloda kendi başına bir birey olarak yurttaşlaşmama durumu söz konusudur. Ailenin kurulması ile anne-babalar devlete sundukları hizmetlerin karşılığında da belli başlı haklar da elde ederler. Aile sigortaları, çocuk sahibi olan kadınlar için türlü türlü destekler ve çocukların eğitim ve sağlık hizmetlerinin karşılanması gibi. (Turner, 2008: 48)

Refah devleti döneminin ürünü olan T.H. Marshall'ın tanımında yurttaşlık, siyasal topluluğun tam üyelerine tanınan bir statüdür ve bu statünün bahsettiği haklar ve ödevler bakımından yurttaşların eşitliği söz konusudur (Marshall, 1965). Önceki bölümlerde belirttiğimiz üzere, Marshall'ın kronolojik olarak sıraladığı medenî, siyasal ve sosyal haklar üçlemesini odağına alan eleştiriler de mevcuttur. Bu eleştirel toplumsal cinsiyet ürerinden de çerçevelenir. Özellikle Tom Bottomore Marshall'ın sivil, siyasal ve sosyal haklar denkleminin yurttaşlık yerine insan hakları kavramı özelinde ele alınması gerektiğini savunur. (Bottomore, 2000) Bu noktadan hareketler yurttaşlık haklarının gelişmesinde ya da mahrumiyetinde toplumsal eşitsizliklerin durumuna bağlı olduğu da söylenebilir. Toplumsal cinsiyet eşitsizlikleri, sınıf çatışmaları ve etnik çatışmalar da yurttaşlık haklarının niteliğini göstermektedir.

Marshall'ın iddia ettiği hakların güvence altına alınmasındaki sıralama, İngiltere'de erkek yurttaşlar için geçerlidir. Kadınlar için tam tersi bir gelişme söz konusudur (Lister vd., 2007: 35): İlk önce (*Yoksulluk Yasası ile*) belli sosyal haklar ve yirminci yüzyılın başında annelikle ilgili sosyal haklar; ikinci olarak Birinci Dünya Savaşı sonrası dönemde bazı ülkelerde oy hakkı ve zamanla diğer siyasal haklar; üçüncü olarak da ancak 1960'larda ve 1970'lerde medenî haklar verilmiştir. Bu kronolojik sıralama Marshall'ın üçlemesinin tam tersidir ve aslında kadının bir cins olarak tanınmasının ve kabul edilmesinin de tarihçesini sunmaktadır. Feministlere göre, sosyal haklar, medeni ve siyasal hakların garantisidir ve bu yüzden merkezi bir önem üstlenmektedir. Helga Hernes (1987, aktaran Hobson ve Lister, 2001) '*kadın dostu*' kavramı ile kadınların toplumda bir birey olarak üyeliğini ücret karşılığında çalışma koşuluna bağlı olduğunu söylemiştir Toplumsal düzen içerisinde sadece çocuk doğurmak ve çocuk-yaşlı bakımı gibi ev içerisindeki işlerle bastırılmayacak bir gruptur. Dolayısıyla sadece emeğinin

karşılığını alabileceği bir işte çalışması onu sadece aile içerisinde değil toplum içerisinde de bir birey olarak var edecektir.

Liberal geleneğin tersine birey yerine siyasal topluluğu temel alan ve siyasal katılımı önceleyen klasik cumhuriyetçi gelenek, liberal düşüncenin toplumsal cinsiyetçilik konusundaki tarafsızlığını aşarak erkek kimliğinin yanında yer alarak cinsiyetçi bir yurttaşlığı kavramsallaştırır. Rousseau, erkeklere yasa yapım sorumluluğunu verirken, kadınlara törelerin üretimi ödevini yüklemiştir (Üstel, 1999: 127). Cumhuriyetçi aktivizm, Atina siyasal düşüncesinden itibaren, her zaman erkeksi kahramanlığı ve askerî zaferi yüceltirken, özel, kişisel ve duygusal olanı küçümsemiştir (Pitkin, 1999: 5). Kadınlara biçilen rol esas olarak yurttaş olan erkeklerin ‘anneleri’ olmalarıdır. Ancak bu yolla ki devletin istediği erdemli yurttaş kadınlara yüklenen bu misyon aracılığıyla yetiştirebilecektir.

1.3.2. Farklılığın Keşfi: Cinsiyetler Arası Eşitlik ve Farklılıklar

Cinsiyetler arasındaki eşitlik tartışmaları ataerkil toplum yapısı içerisinde erken feminist yorumlardan bu yana sürmektedir. Liberal bakış açısının getirdiği özden yoksun ve tamamen biçimsel eşitliği temel alan yorumun var olan eşitsizliği daha da derinleştirdiğine yönelik eleştiriden hareketle yakın dönem feminist eleştiri, soyut evrensel eşitlikçiliğin, kadınları (azınlıklar, köleler, sömürge tebaaları, işçi sınıfı dâhil pek çok potansiyel yurttaş gruplarıyla birlikte), ‘farklılık’ temelinde dışlamış olduğunda birleşir (Yuval-Davis ve Werbner, 1999: 7). Farklılıklar temelinde geliştirilemeyen eşitlik olgusu hem toplumsal cinsiyetçilik anlamında hem de yurttaşlık alanında farklılığın kabul görmesi bakımından her daim tartışılmıştır. Günümüzde toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda mücadelenin sürmesinin, kadınlar açısından dört temel nedeninden söz edilebilir: İş yerinde kadınlara yönelik ayrımcılık, kadınların aile bakımıyla ilgili ev sorumluluklarının devam etmesi nedeniyle iş-aile dengesi ya da çatışması, siyasal mevkilerdeki düşük temsil oranları, üreme haklarıyla ilgili karşılaşılan sorunlar (gebelik ve süt izni, iş yerinde annelere karşı ayrımcılık, kürtaj hakkı, doğum kontrolü ve doğurganlık tedavilerine erişim gibi) (Grossman ve McClain, 2009: 4-7).

Cinsiyet eşitliğinin sağlanması konusunda, feminist gelenek içinde, her biri farklı siyasal stratejilere dönüştürülebilen, üç yaklaşım gelişmiştir. Bunlar şöyle sıralanabilir: (a) *Eşitlik*: Aynılık olarak eşitliğin sağlanması anlayışıdır ve buna göre sorun, kadınların kamusal ve siyasal alandan dışlanmasıdır. Mevcut siyasal alanda hâkim olan ataerkil normları sorgulamayan bu yaklaşım, kadınların dâhil edilmesi için stratejiler geliştirilmesi üzerinde durmuştur (fırsat eşitliği stratejisi). Liberal feministlerin benimsedikleri bu duruşun temel savı, her bireyin (kadın veya erkek) aynı ilkeler ve standartlarla muamele görmesi ve eşit haklara sahip olması gerektiğidir. (b) *Farklılık*: Erkek normundan farklılığın olumlanması anlamında eşitlik savunulmaktadır. Bu yaklaşımda erkek normu sorunsallaştırılır ve kadınların taklit etmek zorunda kaldıkları veya sahip olmadıkları için telafi edilmesi gereken normlar yerine, farklılık vurgulanır. Kadınların hegemonik olmayan biçimde toplumsal cinsiyetlendirilmiş (*nonhegemonic gendered*) kimliklerinin tanınması talep edilir. Kültürel ve radikal feministlerin benimsedikleri bu tutum, pozitif eylem stratejileri ile alâkalıdır. (c) *Dönüşüm*: Bu yaklaşımda sorunun kaynağı sadece kadınların dışlanması ya da erkek normun hâkimiyeti değildir (Lombardo ve Verloo, 2009: 111-2). Daha temelde toplumsal cinsiyetlendirilmiş (*gendered*) dünyanın kendisi sorunsallaştırılır. Kadın ve erkeğin ne olduğu /olması gerektiğine ilişkin bütün normların ve standartların dönüştürülmesi anlamında bir eşitlik tanımlanmaktadır. Postmodern feministlerin bu yaklaşımı, çözüm için 'eşitliğe karşı farklılık' yanlış ikileminin aşılmasını ve özneyi kuran siyasal söylemin yapı-bozumunu önermektedir. Dönüşüm için siyasal strateji olarak, toplumsal cinsiyetin ana akım içine alınarak yerleşik kategorilerin sürekli sorgulanması ve toplumsal cinsiyet ana-akımlaştırma savunulmaktadır.

Eşitlik, farklılık ve dönüşüm kavramları aslında kendi kendine yetmeyen ve birbirini tamamlayan kavramlardır. Cinsiyetlerin birbirleriyle eşit olduğu düşüncesi kaba bir eşitlikten çok daha fazlasını ifade eder ve eşitliğin farklılıkları ile ele alınmasını içerir. Var olan erkek egemen düzen içerisinde değişmesi ya da dönüşmesi gereken sadece kadın ya da erkek değil sistem ile toplumun topyekûn dönüşümüdür. Sonuç olarak sistemsel olarak kabul görülen tek cins kimliği olan erkekliğin kadın kimliği ile eşit olarak görülmesi yetmeyecektir. Yüzyıllardır kabul görmeyen kadınların kendilerine dair farklılıkları da göz ardı edilemez konumdadır. Kaba bir eşitlik her iki cinsi de kısır bir döngünün içerisine sürükleyecektir. Cinsiyetlerin kendilerine

ait farklılıklarını kabul edip eşitliği bu mantık üzerinde kurmak gerekir. İşte bu bilinçle yola çıkıldığı zaman salt bireylerden ziyade bunu toplumsal bir zemine oturtmak gerekecektir. Toplum yapısı da bu dönüşümü yaşamak zorundadır. Dolayısıyla büyük bir toplumsal dönüşüm bu açıdan elzemdir.

1970'li yıllarda özellikle Batı'da kimi kökten reformlara gidilmiştir. Örneğin Fransa'da kürtaj suç olmaktan çıkmış, Amerika'da kadın hakları yasal güvenceye alınmış, istihdamda eşitlik ve eğitimde cinsiyetçi olmayan politikalar benimsenmeye başlanmıştır. 1980'lerde ise eşitlik ve farklılık kavramları etrafında dönen tartışmalar konuya yeni bir boyut kazandırmıştır. Eşitlik ve farklılık konusundaki ihtilaf, ulusal gelenekler arasında da mevcuttur. Deniz Kandiyö'nün (2007: 169) da işaret ettiği üzere feminist düşünce ve söylemler, üretildiği ulusal anlam çerçevesinden bağımsız düşünülemez. Anglo-Amerikan geleneğinde eşitlikten yana duruş ağır basarken, Fransız ve İtalyan feminizmi kadınların farklılığını vurgulamaktadır (Bock ve James, 1992: 2). Eşitlik ve farklılık ikilemi, bir yandan Amerikan eril bireyci kültürünü ve hukuk düzenini sorgularken, diğer yandan bu kültürün bir ürünüdür, çünkü tartışmanın terimlerini liberal bireycilik belirlemektedir (Özkazanç, 2015: 197).

Feminist hareketin özel alan ve kamusal alana dair söylemleri tartışmanın omurgasını oluşturur. Buna göre kamusal ve özel alanların da cinsiyetleştirildikleri ve kadının bu anlamda kamusal alanın dışında tutulduğu belirtilmiştir. Yurttaşlık literatüründe hâkim olan iki gelenek hem liberal hem de cumhuriyetçi yurttaşlık gelenekleri, kamusal alanı akılla ve bu doğrultuda erkekle; özel alanı ise duygusallık ve arzu ile yani kadınla özdeşleştirmişlerdir. Feminizm de bu hâkim ayrımı ciddi biçimde eleştirmiştir. Resmi anlayış özel alandaki durumu kamusal alandakinden daha değersiz görüp kadının değerini de böyle belirlemeye çalışmıştır. Kamusal olan yani siyasal olan kadından esirgenmiş ve kadın buna layık görülmemiştir. Özel alan, yurttaşlığın sağladığı imtiyazlardan yoksun olan ve korumaya muhtaç olanların (kölelerin, hizmetçilerin, kadınların ve çocukların) alanıdır (Jaggar, 2005: 92). Egemen erkek zihniyetli toplum, toplumsal hak ve sorumlulukları kendi erkekliğine layık görüp kadınları kendi hükümranlılığı altında bir meta olarak görüp kendine karşı sorumlu kılmıştır. Hâkim anlayış, erkeklere çalışma ve siyaset alanında aslî roller biçerken, kadınlara esas ve doğal görevleri olarak ev ve aile odaklı faaliyetleri dayatmıştır (Bryson, 2003: 42). Ev içerisinde sınırlandırılan

kadın birey olarak sahip olması gereken haklardan mahrum kalırken toplumsal rolleri de yok sayılmıştır. Tüm bunlardan dolayı kadının aile içerisindeki mevcudiyeti hariç herhangi bir alanda varlığı kabul görmemiştir.

Sonuç olarak yurttaşlığın kadın boyutuna dair tartışmalar ya da feminizmin bu anlamdaki yorumu ve eleştirileri uzun yıllardır süregelmekte ve toplumsal cinsiyet körü yaklaşımlara yönelik bir meydan okumayı temsil etmektedir. Toplumsal hareket ve kuramsal bir çaba olarak feminist yaklaşım, kadınların eşit yurttaşlığı önündeki gerek erkek egemen düşünce ve onun kurumları olan kapitalist modernist devletler gerekse de tekçi-maskülen iktidar aygıtlarını gün yüzüne çıkarmıştır. Bu çerçeveden yola çıkarak yurttaşlığın kadın boyutunun Marshall'ın genel çerçevesini çizdiği sosyal, siyasi ve medeni hakları içeren şema ile anlamlandırılmasının pek de mümkün olmadığı düşünülebilir. Marshall'ın takipçileri, yakın dönemde üçlü haklar setine "kimlik boyutu"nu ekleyerek yirmi birinci yüzyılda beliren kimlik merkezli taleplerin Marshall'cı yaklaşımı gözden geçirmeyi ve yeniden tanımlamayı gerekli kıldığını ifade etmişlerdir (Işın ve Turner, 2007). Feminist hareket kendi kavram ve kuramlarını oluşturarak yurttaşlığa dair yeni bir çerçeve oluşturma adına adımlar atmaktadır. Feminizmin yurttaşlık alanında geliştirdiği eleştiriler şüphesiz ki yüzyıllara yayılan tartışmalara yeni bir ivme kazandırmıştır. Her şeyden öte, bu kavramı eleştirel bir boyutta ele alması başlı başına bir kazanımdır. Feminist yaklaşımlar, yurttaşlık içerisindeki temel tanımlara, özellikle eşitlik, kamusal ve özel alan, haklar ve ödevler, getirdiği yeni bakış açısı ile mevcut söylem ve düşüncelerin yetersizliklerini ortaya koymuştur. Marshall'dan günümüze kadar geliştirilen tartışmalarda hep aynı noktalardan egemenlerin düşüncesi ile şekillenen yurttaşlık fikri nitel ve nicel alandaki en geniş öteki grubu olan kadınların gündemine girmesi ile yeni bir boyut kazanmıştır.

Yurttaşlığın feminist bir bakış açısıyla yeniden kurgulanması için diyalektik bir yaklaşım öneren Lister'a göre, yurttaşlık, iki hâkim yurttaşlık geleneğinin senteziyle ortaya çıkacak, süreç ve sonuçların diyalektik bir ilişki içinde olduğu, dinamik bir kavramdır (2003b: 37). Lister'ın (1997b; 2003) feminist yurttaşlık modelinde, haklar odaklı liberal yaklaşımla, katılım odaklı cumhuriyetçi anlayışı, 'insan edimi' (*human agency*) kavrayışıyla birleştirilmelidir. İnsan edimi, siyasal alanda 'katılım olarak yurttaşlık'la ifade edilirken, 'haklar olarak yurttaşlık' insanların

özne olarak eylemde bulunmasını sağlar (Lister 2003: 37). İnsan edimi fikri, bireyleri özerk, maksatlı, kendi tercihlerini yapabilen ve yaratıcı aktörler olarak tanımlamaktadır. Feminizmin yarattığı kuramlaştırma cinsiyetçiliğin bir erk, eşitsizlik ve toplumsal bir hiyerarşi sorunu olduğunu vurgulamaktadır. Kadın yurttaşlığı ciddi ve keskin dönüşümler garanti edilmediği sürece hep yüzeysel kalmaya devam edeceğini belirtir. Erkek aklıyla yürütülen maskülenist iktidar aygıtları anlaşılmadan ve ortadan kaldırılmadan toplumsal cinsiyetçilik de buna bağlı olarak eşit kadın yurttaşlığı da mümkün değildir. Bu anlamda alternatif bir yurttaşlık kuramı; ırkçı, cinsiyetçi ve şimdinin hegemonik düşünce ve unsurlarından uzak olmalıdır.

2. BÖLÜM

TÜRKİYE’DE YURTTAŞLIK KAVRAMININ TARİHSEL GELİŞİMİ

2.1. Kul’dan Yurttaşa: Geç Osmanlı Döneminde Yurttaşlık

Türkiye'deki yurttaşlık kavramının içeriğini ve tarihsel olarak gelişimini anlayabilmek ve anlamlandırabilmek için geç Osmanlı dönemini, başka deyişle modernleşme (Mardin) ve sekülerleşme (Berkes) süreçlerini gözden geçirmek gerekir. Pek çok sosyal bilimcinin altını çizdiği üzere, Türkiye’de yurttaşlaşmanın tarihi aynı zamanda modernleşmenin ve sekülerleşmenin tarihidir. Osmanlı Devleti'nde kul, herhangi bir hakkı olmayan, hükümdarın yaşamasına izin verdiği ölçüde yaşayan kişidir. Tebaa ise biraz daha dini bir anlamda yine hükümdara bağlı bir uyruk, ümmetin bir parçasıdır. Egemen olma gücünün tek bir kişinin elinde olduğu bir düzende yurttaşlığın aksine tebaa’lıktan söz edilebilir. Zira böylesine bir mutlakiyetçi rejimde haklara sahip bireylerden söz etmek mümkün değildir. Bu noktadan hareketle devlete ile ilişkisi uyruklukla sağlanan kişiler ile bu ilişkiden mahrum olan diğerlerinin statüsü de elbette farklıdır. Biraz daha açmak gerekirse, demokratik rejimlerde bireylerin devletle ilişkisi uyruk olarak o devlet bağlılığından ziyade yurttaş olarak bağlılıkları esasına göre şekillenir. Monarşi ile yönetilen Osmanlı’da önce kul vardır. Kuldan bir adım sonrası ise tebaadır. Cumhuriyet ile gelişen ulus bilincinden sonra ise artık yurttaş statüsünden söz edebilmek mümkün olabilmıştır. (Aybay, 1998, s. 37)

Ulusal bilincin oluştuğu devletlerde ulusal kimlikler de kapitalist sisteme geçiş ile ulsu-devletin gereksindiği şekli almıştır. Kuşkusuz geçiş sürecinin nitelikleri de ulusal kimliğin karakteri açısından belirleyici olmuştur. İngiltere’nin kapitalistleşmenin ilk filizlendiği topraklar oluşu, Fransız İhtilali, Almanya’nın ulus-devlet kurma sürecinde ve kapitalistleşme yolunda geç kalmışlığı farklı milliyetçilik biçimlerinin ve yurttaşlaşma pratiklerinin zemini oluşturmuştur. Çok-etnili ve son döneminde yarı-sömürge nitelikleri taşıyan Osmanlı Devleti’nin yurttaşlıkla tanışması da kapitalizmle entegre olma dinamikleri ve bu dinamiklerin basıncıyla parçalanmasıyla yakından ilintilidir. Öyle ki homojen olmayan bu topraklarda birliği öngörececek etnik, kültürel bir kesim mevcut değildir. Cumhuriyetle birlikte

yaratılan kimlik, Türkçe konuşan Müslüman kesimin zorlu ve yorucu macerasının bir sonucudur. İki etken sayesinde ulus bir araya gelmiştir. Ümmet anlayışı yerini ulusa bırakmış ve Osmanlı'dan miras kalan çok uluslu imparatorluk ulus-devlete dönüşerek yeni bir siyasal forma geçiş yapılmıştır.

Uluslaşma ile başlayan yurttaşlık fikri Osmanlı gibi çok kimlikli bir coğrafyada karmaşık bir sürecin yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Fransız ihtilali ile ulus-devletlerin ortaya çıkışı Osmanlı topraklarını ve devlet yapısını da fazlasıyla etkilemiştir. Bu dönemden sonra ortaya çıkan ulus kavramı ile bir uluslaşma sürecinin de yaşanmasına vesile olmuştur. Dolayısıyla yurttaşlık fikri sadece hak ve sorumluluklardan ibaret bir alan değildir. Kadıoğlu, İhtilal sonrası ortaya çıkan ulus-devletlere üyeliğin modern yurttaşlığın bir gereği olduğunu söylemektedir. Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığı tanımlanırken bu kavramın nötr olmadığı da görülür. Bunun anlamı şudur: inanç olarak Sünni İslam, resmi dil olarak Türkçe ve yine bu iki şartı sağlayan grubun kültürel özelliklerine sahip toplulukların yurttaşlığa kabulü söz konusudur. (Kadıoğlu, 2012:34) Osmanlı döneminde kimlik anlayışı kuşkusuz bir ulus-devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'ndeki kimlik anlayışından kökten farklıydı. Osmanlı, meşruiyetini dinden alan, Sultan'ı Tanrı'nın yeryüzündeki yansıması veyahut gölgesi sayan bir Orta çağ inancı ile yönetilmekteydi. Dahası, ümmet devleti olan Osmanlı'da ulus kavramına yer yoktu. Bu kavramı ortaya çıkaracak tarihsel gelişmelerin yokluğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun milliyetçilik fikriyle tanışmasını hayli geciktirmişti. Osmanlı'nın milliyetçilik düşüncesi ve ideolojisi ile tanışması imparatorluğun gayri-müslim tebaasının ve Müslüman olmayan topraklarındaki toplulukların hareketlenmeleriyle mümkün olabilmişti. İmparatorluğun çözülme süreciyle koşut gelişen bu dinamikler Fransız Devrimi'nin düşünsel izleri ve kapitalistleşme dinamikleri ile ilk karşılaşan kesimlerin ivmelendirmesiyle ortaya çıkmıştı. Kısaca anımsamak gerekirse, Osmanlı'da "millet" sözcüğüne bugünkü anlamından oldukça farklı bir içerik yüklenmekteydi (Karpas, 2013: 139). Millet Osmanlı'nın çok etnili ve çok kültürlü yapısını sorunsuz yönetebilmenin bir aracı sayılabilecek özel bir uygulama olan "millet sistemi"nde "dini" anlamını yüklenmekteydi (Karpas, 2013mardi: 139). Osmanlı, din temelinde ayrıştırılmış ve kitap ehline göre sınıflandırılmış belli dini toplulukların hiyerarşik biçimde sıralandığı ve kendi dini kurallarına göre kendi içlerinde

serbestlik yaşadıkları ancak en tepede Osmanlı dini yasasına bağlı buldukları bir sisteme göre yönetilmektedir. Millet sistemi adı verilen bu yönetim biçiminin en tepesinde Müslüman Türkler sonra da sırasıyla gayri- Müslim topluluklar yer almaktaydı. Hoşgörü ilkesi ile düzenlenen bu yönetim biçimi eşitlik üzerine değil katı bir eşitsizlik ve farklılık üzerine inşa edilmişti. Millet sisteminin tepesindekilere düşen, kendileriyle eşit saymadıkları ancak hoşgörü gösterdikleri dini topluluklarla sorunsuz biçimde bir arada yaşamaktı. Batı Avrupa'daki din ve mezhep savaşları düşünüldüğünde bu sistem pek çok bakımdan evla görünse de tarafların yasa önünde eşitliğini öngören yurttaşlık ilişkisinden köklü biçimde farklıydı. Osmanlı'nın milliyetçilik akımıyla tanışması ve kapitalizme entegre olmaya başlaması millet sisteminin parçalanmasını beraberinde getirmekle kalmamış, imparatorluğun modernleştirici öncülerini sayılabilecek kuşakları eliyle yurttaşlığa adım adım geçişin taşlarının döşenmesini sağlamıştır.

Osmanlı'da yurttaşlık düşüncesi milliyetçilik akımına koşut ve paradoksal biçimde ona karşı ortaya çıkmıştır. İmparatorluğun farklı unsurlarının bağımsızlık mücadelelerine girişerek kendi ulus devletlerini ilan etmeleri ve nihayetinde imparatorluk topraklarının giderek küçülmesi başta yönetici elit olmak üzere Osmanlı'nın okur yazar kuşaklarını Batı'dakine benzer yönetim biçimleri üzerine kafa yormaya ve devletin parçalanışını durduracak ortak bir kimlik arayışına itmiştir (Mardin, 2017: 42). Tanzimatçıların, Âli ve Fuad Paşaların ve elbette Mustafa Reşit Paşa'nın çabasıyla ilân edilen Tanzimat Fermanı (1839) belki de yurttaşlık fikrinin nüvelerini içerek ilk metindir (Karpat, 1973). Sultanın iktidarı karşısında tebaanın can ve mal güvenliğinin teminatının sağlandığı bu metin yurttaşlık yolunda ilk somut adım olarak pekâlâ değerlendirilebilir. Tanzimat Fermanı'yla birlikte ortak aidiyet, o günün deyişiyle ortak bir Osmanlı kimliği inşa etme çabasındaki ikinci durak Islahat Fermanı'dır (1856). Nitekim kendinden önceki fermanın daha kapsamlı ve gelişkin biçimi olarak tanımlanabilecek olan bu ferman "yurttaş" kavramının ilk kez kullandığı metin olma özelliği taşır (Karpat, 1973). Hiyerarşik bir yapıda unsurların eşitliği değil eşitsizliği ve farklılığı temelinde yapılandırılmış olan Millet Sistemi yerine Müslüman veyahut Müslüman olmayan ve farklı etnilere ve kültürlere mensup toplulukların ortak bir aidiyet altında bir

araya gelmelerini öngören yurttaşlık rejiminin hayata geçirilmesi öncelikle imparatorluğun parçalanmasına yönelik ilk elden bir çözüm olarak tasarlanmıştır.

Nispeten dar ancak genel geçer kabul görmüş biçimiyle yurttaşlık devlet ve birey arasındaki en temel anayasal ilişki olarak tanımlanır. Osmanlı'da böylesi bir ilişki biçimini somutlandırarak ilk anayasa metni 1876 Anayasası'dır. Yasalar önünde eşitlik, bireyin özgürlüğü, basın özgürlüğü, dilekçe yazma özgürlüğü, kamu alanında istihdam hakkı, mülkiyet hakkının dokunulmazlığı ve vergi düzenlesinde eşitlik ilkesinin gözetilmesi gibi bir dizi birey temel hak ve özgürlüğünü sıralayan bu metin yurttaşlığın kağıda dökülmüş ilk somut ifadelerinden sayılmalıdır. Parlatmentonun kapatılması ve II. Abdülhamid'in anayasayı askıya almasıyla otuz yıl süren istibdat döneminin 1908 Devrimi ile son bulmasının ardından geç-Osmanlı ülkesi millet sistemi gibi dinsel temelde değil kısıtlı da olsa birey haklarının güvence altına alındığı bir yönde kendine kanal açabilmiştir. Marshall'ın kuramsal çerçevesini izleyecek olursak, söz konusu dönemde kısıtlı da olsa yurttaşlığın medeni haklar ve siyasal haklar boyutunun hayata geçirildiğini ileri sürmek yanlış olmayacaktır (İçduygu, Çolak ve Soyarik, 1999: 187-208).

Milliyetçilik ve yurttaşlık süreçlerindeki ilişkiye dair ise önceki satırlarda dile getirildiği üzere, milliyetçiliğin Osmanlı'nın son döneminde gecikmiş bir ideoloji olarak ortaya çıktığını hatırlatmak gerekir. Egemenliğin Tanrı'dan alınarak "insan"a (erkek ve şüphesiz rasyonel) verildiği milliyetçilik düşüncesi bireyin egemenliğini esas alan yurttaşlık düşüncesi ile şüphesiz ki kesişiyor ve bir kökten filizleniyordu. Nitekim, Fransız Devrimi'nin temel aktörünün "yurttaş" olarak tanımlanması da bunun somut bir göstergesiydi. Türk milliyetçiliğini Osmanlı tebası diğer unsurların milliyetçiliklerinden ayırt eden en önemli husus, milliyetçilikler yarışında onun en geride kalmış ve en geç tecessüs etmiş milliyetçilik oluşuydu (Ağaoğulları, 2006:193-194). Her şeyden önce, tıpkı diğer milliyetçilikler gibi imparatorlukta Türkiye milliyetçiliği de ithal edilmiş bir ideolojeydi. Böylesi bir ideolojinin taşıyıcısı olabilecek burjuvaziden yoksun Osmanlı topraklarına Türkiye milliyetçiliği Rusya'dan pan-Slavist baskılar ve zorlamalar neticesinde göç eden ve pek çoğu o topraklardaki burjuvaziye mensup Kırım ya da Tatar entelektüelleri tarafından taşınmıştır (Ağaoğulları, 2006: 194). Kitle boyutu bulunmayan bu ideoloji çok etnili ve çok kültürlü yapıyı korumak ve imparatorluğun çözülüşünü durdurmak üzere atılan adımların doğal bir uzantısı gibi ortaya çıkan Osmanlıcılık

ideolojisi ve Osmanlı vatandaşlığına karşı Yusuf Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset* metninde öngördüğü "Türkçülük" fikriyatına dayanmaktaydı (Kadioğlu, 2012). Osmanlı İmparatorluğu yönetim sistemi, millet sistemindeki etnik hiyerarşinin yanı sıra etnik temelde bir iş bölümü üzerine bina edilmişti. Kapitalizmle tanışma ve Sanayi Devriminin etkilerinin Osmanlı coğrafyasına uzanmasıyla, bu etnik iş bölümünde, ticaret benzeri faaliyetlerin önem kazanmasıyla, önceden dezavantajlı konumda olan kesimler birden avantajlı konuma yükselmiş, Tanzimat Fermanı ile başlayan ve 1876 Anayasası ile en somut ifadesini bulan yasa önünde eşitlik ilkesi bu avantajlı konumun güvence altına alınmasını sağlamıştır (Ağaoğulları, 2006: 194). İşte bu tablo, "millet-i hâkime" anlayışının tesirindeki kesimlerin rahatsızlığı ile sonuçlanmış, savaşlar ve savaşların ivmelendirdiği göçlerle demografik yapının değişmesi de etnik çatışmaların şiddetlenmesine yol açmıştır (Zurcher, 2017). Bu sürecin Brubaker'ın çerçevelediği Fransız ve Alman milliyetçiliklerinin ve yurttaşlaşma süreçlerinin geç-Osmanlı – Türkiye Cumhuriyeti'nde oluşum ve belirme dönemini içerdiği pekâlâ ileri sürülebilir. Modernleşmeci aktörlerin, daha spesifik olarak Jön Türklerin ilk kurucu kuşaklarının, örneğin Ahmet Rıza ve takipçilerinin daha kozmopolit içerikli ve Fransız esinli milliyetçilik ve yurttaşlık vurguları zamanla ikinci kuşak Jön Türklerin Alman esinli soy temelli milliyetçilik anlayışına dönüşmüş ve bu anlayış yer yer törpülense de Cumhuriyet dönemine, tüm Fransız esinli evrenselleşmeci ortak kimlik iddiasına karşın, damgasını vurabilmiştir. Nitekim, Kadioğlu, "ulusunu arayan devlet" benzetmesiyle Türk milliyetçiliğinin bu niteliğini ve Alman esinli doğasını en yalın biçimde özetlemektedir (Kadioğlu, 1995: 91-101). Özellikle cumhuriyetin ilk yıllarında devletin, ulusun ve bununla beraber ortaya çıkan ulus devletin inşasında en önemli unsurlardan birisi de hiç şüphesiz yurttaşlık kurumu olmuştur. Yaratılmak istenen ulus kuramsal olarak Fransız deneyiminden feyz almış olsa da pratikte Alman uluslaşma sürecinin bir benzeri deneyimlenmiştir. Yurttaşlık inşası da Türkiye Cumhuriyeti'nin kendini gerek toplumsal gerek siyasal anlamda yeniden yaratması ile düşünülmüş lakin bu inşa süreci de tamamlanamamıştır.

Yurttaşlık kimin yurttaş olduğunu belirlerken kimin yurttaş olmadığını da saptar. Buna bağlı olarak yurttaş olarak kabul görenler ulusal olarak ortak bir paydada toplanarak birbirine benzemeye veyahut benzeştirilmeye başlanır. Bu ortak paydada ulusal kimliğin içerisinde etnik

ve dini kimliklerin yanı sıra kültürel ve sosyal tanımlamalara da gidilir. Kimi devletler bu süreçte birbirine benzer sonuçlarla karşılaşmışlardır. Örneğin Fransızlar bu anlamda genel bir “başarı” sağlarken Korsika meselesinde istedikleri sonucu alamamışlardır. Yine İngiltere, İrlanda ve İskoçya’da hâlâ benzeşme yolunda çaba sarf etmektedir. Türkiye’de ise Balkanlardan ve Kafkaslardan gelen göçmenlerin asimilasyonu ve ortak potada eritilmesi büyük oranda sağlanmışken Kürtlerin asimilasyonu ülke gündemi için büyük sorun teşkil etmektedir (Yeğen, 2008:2). Fransız esinli olma iddiasıyla yola çıkan ancak Yeğen’e göre (2008) bu baştaki bu iddianın da geçerliliğinin kuşkulu olduğu milliyetçilik serüveni daha en başından kendi ötekisini de üretmiştir. Çok-etnili coğrafyalardan doğan ulus-devletlerin hemen çoğunda yurttaşlığın asli şartı ve değişmez ilkesi çoğu defa eşit haklar temelinde ortaklaşma olmamış asimilasyon, zorunlu göç veyahut soykırım sonucu benzeşme olmuştur.

Ulusal bir kurtuluş savaşı ile bağımsızlığını ilân eden Türkiye Cumhuriyeti “yeni insan”ın meşruiyetini dinden alan bir rejimin değil, meşruiyetini milliyetçilikten alan bir sistemin yurttaşının yaratılmasını hedeflemekteydi. Yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti geç Osmanlı’dan devralınan modernleşmecî süreci ve ulus devlet inşasına dayanan ruhu bir adım öteye taşıyan bir deneyime işaret etmekteydi. Yeni rejimin yurttaşı Mustafa Kemal’in kendi sözleriyle her yönüyle, müzik zevkenden kültürel beğenilerine kadar medenileşmiş yani Batılılaşmış olacaktı. Yeni bir düzen kuran, o kendi iddiasıyla devrim gerçekleştiren Kemalist kadrolar için “yeni insan”ın, seküler ve yeni kurulmuş ulus-devletin ilke ve değerlerine bağlı yurttaşın “inşası” bir tür zorunluluktur. Tıpkı Fransız modelindeki gibi zorunlu eğitim, askerlik ve bunların yetmediği durumlarda Halkevleri gibi kurumlarla yeni devletin ilkeleri ve milliyetçilik kitleyle buluşturulmaya çalışılmış, haklar temelinde bir araya gelen insanları niteleyen bir kurum olmanın ötesinde yurttaşlık yeni kurulmuş Cumhuriyette kimlik bileşeniyle öne çıkmıştır. Kuşkusuz bu süreci etnik açıdan sancılı kılan hususların en başında ortak kimlik iddiasıyla öne sürülen Türk kategorisinin aslında mevcut bir etnik topluluğa da gönderme yapmasıydı. Yeğen bu durumu şu şekilde açıklamaktadır: (Yeğen, 2008: 58)

"1877'den 1924'e kadar olan bitene bağlı olarak, Ali Paşa'nın "imparatorluğun birleştirici unsuru olarak Türkler" fikrinden, erken dönem Türk milliyetçilerinin "unsur-i aslı olarak

Türklerine”, buradan Jön Türklerin “millet-i hâkime olarak Türklerine” ve nihayet 1924 Anayasasının “Devlet, Türk’ten başka bir millet tanımaz” düsturuna geçildi.”

2.2. Ulus-Devletin Yurttaşı: Türkiye’de Tek Partili Dönemde (1923-1950) Yurttaşlık

Türkiye’de yurttaşlık kavramının inşası hem toplumsal hem de siyasal anlamda sil baştan gerçekleştirilen bir süreçtir. Bu dönemde yurttaşlık kavramının nihai amacı çağdaş ve vatansever bir ulus yaratmaktır. Kuşkusuz bununla beraber milliyet ve milliyetçilik fikri de zaten var olan potansiyeli etkin hale getirmiştir. Osmanlı’daki dinsel ritüellerin tamamen yok sayıldığı ve seküler bir kimlik inşasına girilen bu dönem kökten hamlelerle Cumhuriyet yurttaşını yaratmaya soyunmuştur. Bu süreçte dönüm noktalarından biri 1924 Anayasası ile yurttaşlığın kayıtsız biçimde ulus aidiyetine bağlanması olmuştur. Teşkilat-ı Esasi’ye Kanunu’nun 88.maddesi Türk ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın yurttaşlık itibariyle Türk” dendiğini, farklı bir etnik kökenden gelenlerin “Türklüğü iradi olarak seçmesi ve yurttaşlık kanunu mucibince Türklüğe kabul edilmesi hâlinde Türk olacaklarını” belirtmektedir. Yani esas alınan ulusal kimlik diğer tüm kimlikleri görmezden gelen Türk kimliğidir. Çok kimlikli coğrafyada bu fikir çıkmazları da beraberinde getirmiştir.

Fransız esinli olma iddiasına karşın Alman vurgusunun baskın olduğu bu yurttaşlaşma deneyiminde, sekülerleşme ve Batı’nın evrensel değerleriyle yoğrulma süreçlerini gölgeleyen etnik vurgu Alman mirasının ve anlayışının devamlılığının ve sürekliliğinin kanıtı gibidir. Cumhuriyetin ilk yılları milli değerlerle yoğrulmuş, ulus devletin gereksindiği sorumluluk ve yükümlülükleri yerine getirebilecek yurttaş kurgusu baskın olmuştur. Nitekim bu dönemin temel şiarı “hak yok vazife var” olarak özetlenebilir. Tepeden inme olarak tarif edilse bile gücü ve etkisi azımsanamayacak bir haklar söylemini hayata geçiren Cumhuriyet rejimi, tüm iddiasının aksine Fransız esinli olmayı başaramamış ve dümeni Alman modelinden yana kırmış ancak ödevlerin hakları öncelediği bir kurguyu benimseyerek sivik-Cumhuriyetçi Fransız modeliyle bir biçimde kesişebilmiştir. Ancak burada asıl vurgulanması gereken husus, Cumhuriyetin benimsediği sivik-Cumhuriyetçi modelin bireylerin topluma ve birbirlerine karşı ödevlerinin vurgulandığı bir çerçeve olmayıp bireyin asıl olarak devlete karşı sorumlu ve yükümlü tutulduğu bir anlayış olduğudur.

2.3. Sandık Demokrasisi: Çok Partili Dönemde (1950-1980) Yurttaşlık

Cumhuriyetin ilk yılları ve tek partili dönemin yurttaşlık anlayışı çok partili dönemle birlikte yeni bir evreye geçmiştir. Özellikle Demokrat Parti'nin öncülük ettiği ve dillendirdiği yurttaşlık anlayışı artık ulusal birlik içerisinde eritilecek devlete veyahut partiye itaat edecek bir anlayışın ötesine geçmeyi amaçlamaktadır. Ancak iktidar mücadelesi içinde bu anlayışın farklı versiyonlara evrildiği bir sürece girilecektir. Demokrat Parti'nin debdebeli bir sürecin ardından iktidara gelmesiyle resmi yurttaşlık tanımına İslam kimliği tekrar tekrar entegre edilmiş ve Batılı, seküler, kentli Cumhuriyet yurttaşı yerini bir makbul yurttaşa bırakmıştır: Geleneksel ve kır kökenli. Tarım sermayesinin önceliklerine göre hareket eden ve kurucularının da tarım sermayesi mensuplarından olduğu DP, kırdan alacağı desteği gözeterek kendi iktidarının makbul yurttaşını kır temelli tanımlamış, dindar ve geleneksel kitleleri arkasına alabilmek umuduyla seküler yurttaş kurgusunu bir kenara bırakmıştır. Demokrat Parti, “yeter söz milletindir” sloganıyla sandığın ve seçimlerin önemini altını çizmiş ve bu anlamda Cumhuriyet tarihinde siyasal hakların gerçekten hayata geçirildiği ilk uğrağın temel aktörü olmuştur. Kitlelerin iktidar değişiminde oy kullanma aracılığıyla belirleyici olabileceklerini keşfetmeleri de Cumhuriyet tarihinin bu dönemine denk düşer. Yurttaşlığın temel belirleyenlerinden birinin hatta neredeyse yurttaşlıkla eş anlamlı olarak kullanılan terimin siyasal katılım olduğu anımsandığında Demokrat Parti iktidarıyla somutlanan çok partili dönemde siyasal katılımın hayata geçirildiği muhakkaktır. Ancak, siyasal katılım bu tezin temel iddiası olarak da belirtildiği üzere salt sandığa endeksli ve sandıkla sınırlı tanımlanamaz. Demokrat Parti iktidarı, tıpkı kendisinden önceki tek parti iktidarı gibi siyasal katılımın tüm kanallarını tıkayan ve yasadışı ilan eden ancak tek parti iktidarından farklı olarak sandığı öne çıkaran ve bu boyutuyla da yurttaşların kitlesel olarak sandığa gitme pratiklerinin önünü açan bir döneme öncülük etmiştir.

Cumhuriyet Türkiye'sinde 1961 Anayasası ile başlayan dönem yurttaşlık kurumu ve ilişkisi bakımından bir paranteze tekabül eder. Marshall'ın kuramsal şeması ile Cumhuriyet dönemi yurttaşlığını anlamlandıracak olursak, 1961 Anayasası ve onun inşa ettiği kurumlar vasıtasıyla sosyal yurttaşlığın Türkiye özelinde inşası yönünde kararlı adımlar atılmış olduğunu ileri sürebiliriz. Anayasa askerlik, oy verme, vergi ödeme gibi yükümlülüklerin

sıralandığı bir metin olmanın yanında uluslararası hukukun bağlılığın sıklıkla vurgulandığı ve bu anlamda “hukuk devleti” ilkesinin bir tür belkemiği sayıldığı bir belge niteliğindedir. Askeri bir darbe sonucu hazırlanmış olsa da paradoksal biçimde bu anayasa Türkiye tarihinin hukukun üstünlüğüne en geniş anlamda önem atfeden ve birey haklarını en detaylı biçimde sıralayan belgesidir. Anayasanın giriş kısmında insan hakları, sosyal adalet ve direnme hakkının zikredilmiş olması bir tür “etkin yurttaş” tanımının Anayasaya içkin olduğu sonucuna varmamıza neden olabilir. Nitekim pek çok sosyal bilimcinin aktardığı üzere 1961 Anayasası ülkede siyasal alanın genişlemesine vesile olmuş, ifade ve örgütlenme özgürlüğüne yer vermesiyle ideolojik temelde yasal partilerin kurulabilmesinin zeminini hazırlamıştır (Zurcher, 2017: 338). Anımsanacağı üzere Zurcher, Türkiye İşçi Partisi’nin yasal siyaset zemininde yer alabilmesini ve böylelikle diğer siyasal partileri kendine karşı ideolojik bir dil geliştirmeye zorlayarak ideolojik anlamda netliğe yöneltmesini 1961 Anayasasının sağladığı anayasal hak ve özgürlüklerle ilişkilendirir. Anayasa’nın meşhur 11nci maddesi ile birey hak ve özgürlüklerinin en geniş ve detaylı biçimde sıralandığı ve güvence altına alınır. Dahası, Anayasa sosyal refah devleti alt başlığı ile sosyal yurttaşlığı da anayasal bir gerçeklik olarak tanımlar.

Kuşku yok ki bir ülkedeki yurttaşlık pratiklerine salt anayasal ilkeler üzerinden bakılamaz. Zira yurttaşlık kurum ve ilişkisinin anayasayı aşan boyut ve uzanımları vardır. Anayasaya ek olarak yasa ve yönetmelikler yurttaşlık kurum ve ilişkisinin doğası ve niteliğine dair çok şey söyler. Ancak yurttaşlığın nasıl deneyimlendiği ve hayata geçirildiği asıl olarak toplumsal düzlemdeki pratik ve uygulamalarla anlaşılır. Nasıl ki belli bir milliyetçiliğin doğasını çözümlenmede toplumsal cinsiyet ve etnik farklılıklar turnusol kâğıdı işlevi yükleniyorsa yurttaşlığın içerik ve niteliğini tanımlamada da yine “öteki”lere karşı tutum ve politikalar belirleyici ve aydınlatıcıdır. Cumhuriyet tarihi boyunca gayri müslim azınlıklara yönelik uygulamalar yazılı metinlerde nasıl tanımlanırsa tanımlansın pratikte yurttaşlığın nasıl hayata geçirildiğine dair ipuçları sunar. Tek parti döneminde gayri müslim azınlıklarından zor yoluyla ve haksızca alınan Varlık Vergisi (1942) ülkedeki gayri Müslimlerin ekseriyetinin Demokrat Parti’yi desteklemeleriyle sonuçlanmış, gerçekten de ülke tarihinde en fazla sayıda gayri Müslim vekil Demokrat Parti döneminde Meclis’e sokulmuştur. Ne var ki tüm bu

olumlu gibi görünen tabloya karşın gayri Müslimlere yine Cumhuriyet tarihindeki en büyük saldırı Demokrat Parti döneminde, iktidar tarafından tertiplenen büyük bir yağma ve katliam niteliği taşıyan 6-7 Eylül 1955 Olayları ile vuku bulmuştur. Bir darbe sonucu hazırlanan ancak buna rağmen son derece özgürlükçü ve birey hak ve özgürlüklerini genişleten bir metin olarak 1961 Anayasası siyaseten etkin bir yurttaşlık pratiğinin 1970lerden 1980'lere uzanan süre boyunca egemen olabilmesine katkıda bulunmuş olsa da söz konusu dinamiğin yegâne kaynağı sayılamaz. Dahası söz konusu zaman diliminde rejimin "ötekileri" "öteki olma" konumlarını etnik ve toplumsal cinsiyet düzeyinde ancak kamusal alanda çok da görünür olamadan sürdürmüştür.

2.4. Türkiye'de 1980 ve Sonrası Dönemde Yurttaşlık: Makbul Yurttaşlık ve Alternatif Sesler

Türkiye'de 1980 darbesi ile siyasetin temel dinamiklerinin, toplumsal ve siyasal alanın yeninden tasarlandığı bir dönem başlamıştır. Darbenin ürünü 1982 Anayasası, kendinden önceki anayasanın gücün tek elde toplanmasını engellemek hedefiyle inşa edilmesine olanak tanıdığı mekanizmaları ortadan kaldırmış tam da tersine yürütmenin son derece güçlü kılındığı baskıcı ve otoriter bir rejimin kâğıda aktarıldığı temel bir belge olarak hazırlanmıştır. Üstel bu dönemi şöyle açıklar:

"Yeni anayasa ile 12 Eylül'ü ortaya çıkaran şartlar doğrultusunda birey-toplum-devlet bağlamında devletin karşısında toplumun ve birey-yurttaşın haklarının sınırlarının kısıtlayıcı özelliğiyle yurttaşlık anlayışının belirlenmeye uğraşıldığı görülür"(Üstel, 2004: 279).

Etnik Türk ve İslam kimliğinin baskılayıcı tutumu hep var olan erkekçi anlayışla beraber çatışmaları daha da alevlendirmekten öteye gidememiş ve birey hak ve özgürlükleri konusunda gerilemenin ön koşullarını oluşturmuştur.

1980 darbesi, etkin yurttaş askeri disiplinle yetişmiş milliyetçi ve dinine bağlı ancak sekülerlikten de ödün vermeyen tuhaf bir sentezle ikame etmeye niyetlenmiştir. Zorunlu hale getirilen din dersleri, toplumsal alanda dine atfedilen önemin bizzat asker tarafından giderek

arttırılması yeni yurttaşın makbul sayılacak özelliklerini özetlemektedir. 1980 darbesi edilgen ve sola hiçbir biçimde alan açmayan sağ Kemalizm (ya da rejimin öncülerinin ifadesiyle Atatürkçülük) ile terbiye edilmiş bir yurttaş tasavvuruna dayanır. Söz konusu yurttaş tasavvuru ANAP iktidarı ve Özal idaresindeki Türkiye’de piyasacı dinamiklerle yeni bir görünüme bürünmüş ve 1980’den bugüne yurttaşlık kimi dönemlerde seküler milliyetçiliğe kimi dönemlerde dinin baskın olduğu bir kurguya bürünse de asıl olarak giderek piyasa mekanizmasına boyun eğen ve hatta alınıp satılan bir metaya dönüşmüştür.

Toparlamak adına, Türkiye’de yurttaşlık kavramının Avrupa’ya göre farklılıklar barındırdığını söylemek gerekir. Avrupa’da burjuvazinin oluşup gelişmesi ve şehirleşmeyle bu süreç sağlanırken Türkiye’de yurttaşlığın ortaya çıkışı şehirleşmeden öncedir. (Kadıoğlu, 2012) Böylesi bir yurttaşlık fikrinin ortaya atılma sebebi de aslında ulusal birliği gerçekleştirmektir. Bundan dolayıdır ki Türkiye’de yurttaş dediğimiz zaman haklardan önce görev ve sorumluluklar gelir. (Üstel, 2004) Daha önceki bölümlerde de tartıştığımız üzere, Türk milliyetçiliğinin temel motivasyonu cumhuriyetin ilk yıllarında ciddi bir sekülerleşme dinamiği içermekteydi. Ancak bu iddia ve motivasyonla çelişen bir dizi uygulama da söz konusuydu. Söz konusu uygulamalar, sekülerleşme hamlesi ile çelişkili bir dinsel imaya dayanmaktaydı. Gerçekten de Türk milliyetçiliği yeni rejimin tüm sekülerleşme iddiasına karşın dinsel öğelerden oluşmaktaydı. Paradoksal biçimde Türk diye tanımlanan etnik topluluk aynı zamanda Müslüman olarak tanımlanmıştı. 1924 Anayasası ile daha seküler öğelere kaysa da 1940’lara doğru ise etnik ve kültürel simgelerin öne çıktığı gözlemlenir ki bütün bunlar dönemin özellikle de İkinci Dünya Savaşı koşullarının ve Nazi hayranlığının yer yer yansımalarıyla ilişkilidir (Yıldız, 2001). Daha genel anlamda, geç Osmanlı Türkiye örneğinde, ulusal birliği yaratmaya doğru giden süreçte, Kadıoğlu'nun deyimiyle önünde aşılması gereken üç engel bulunmaktadır (Kadıoğlu, 2012: 36-43). Bu engeller sırayla gayrimüslimler, Türk olmayan Müslümanlar ve Tanıl Bora'dan alıntısıyla tanımladığı 'mazi' dir (Bora, 1996)

Birinci ötekiler Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimler yani Hristiyanlar ve Musevilerdir. Klasik olarak nitelendirebileceğimiz devletlerde ortak bir etnik ve dini kimlik sahipleri düzen içerisinde de bu kimliklerine dayalı bir hukuk ve siyasal disiplin oluştururlar.

Cumhuriyet döneminde, Cumhuriyet'in temel kuruluş belgelerinden sayılabilecek Lozan Antlaşması ile Türkiye'de sadece gayri Müslimlere azınlık statüsü verilmiş. Azınlık statüsünün belli bir etno-kültürel topluluğu koruyan ve haklarla donatan bir statü olduğu düşünüldüğünde farklı etnik ve kültürel kimliklere mensup ancak Müslüman olarak tanımlanan toplulukların bu haktan yoksun bırakıldığı görülecektir. Bu durum Müslümanlık hanesi içinde tanımlanan toplulukların büyük çoğunluğunca olumlu bir gelişme gibi karşılanmış, azınlık olma durumu haklarla donatılmış bir statü olmaktan çok rencide eden bir durumun göstergesi olarak yorumlanmıştır. Ancak İskân Yasası, Varlık Vergisi ve 6-7 Eylül Olayları, uluslararası düzeyde tanınmış bu hakların verili milliyetçilik ve yurttaşlık rejiminde her zaman hayata geçirilemediğinin de bir delaletidir.

Cumhuriyet tarihindeki ikinci ötekiler ise Türk olmayan Müslümanlardır. Daha geniş bir biçimde söylersek Kürtler, Araplar, Çerkesler, Balkan ve Kafkas kökenliler olarak detaylandırabileceğimiz kesimlerdir. Hatta rivayet odur ki dönem elitlerinin gözünde Alevi Kürtler-Araplar-Türkmenler de ötekileştirilen sınıftadırlar (Kadıoğlu, 2012:39). Gayrimüslimlere yönelik devlet politikası katliam ve dışlama olurken Türk olmayanlara yönelik politika ise biraz daha 'insancıl' olmuştur. Devletin bu grup için belirlediği politika daha çok Türkleştirme politikasıydı. Bu grupların dillerini, isimlerini ve onlara ait kültürleri yasaklayarak kendine benzetme ve Türklük çatısı altında uluslaşma amaçlanmıştır. Bununla birlikte özellikle Kürtler Halifeliğın kaldırılmasıyla beraber kurucu unsur olarak yer aldıkları yeni cumhuriyette kendilerine yer olmadığını dışlandıklarını ve ötekileştirildiklerini düşünmeye başlamıştır. Kürt dili, Kürtçe isimler, Kürtlerin giydiği geleneksel kıyafetler hatta "Kürt" ve "Kürdistan" kelimeleri de bu tarihten itibaren yasaklandı. Ulusal çapta asimilasyon kampanyaları düzenlenmeye başlandı. Ancak Kürtlerin yaşadıkları coğrafyanın ve nüfusunun gerek nitel gerek nicel anlamdaki önemi ve büyüklüğü bu ötekileştirmeye karşı tepkiler doğurmuştur. 1925 Şeyh Said (Şêx Seid) isyanı ve 1938 Dersim katliamına bahane edilen isyanlar bunlara örnektir. Devlet Kürtlerin bu dönemdeki hak iddialarını-uluslaşma çabalarını muhafazakarların talebiyle bir göstererek eskiye dönme isteği olarak tamamen dini ayaklanmalar olarak göstermiştir. Dolayısıyla Türkiye'de ulusallaşma süreci, Türk olmayan Müslümanların Türkleştirme süreci ya da Türkleştirilme serüvenidir. Uluslaşma çabasının

önündeki üçüncü engel de önceki satırlarda ifade edildiği üzere Türkiye'nin kendi "mazi"sidir. Cumhuriyet yöneticilerinin Osmanlıya sırt çevirmeleri ve ulusal tarihi 1923'ten başlatmaları yadırganmamalıdır; zira yaratılan yeni yurttaş yeni bir siyasal birime ve onun gereklerine uygun niteliklerle donatılmalıdır. 1950ler sandığın öne çıktığı ve yurttaşın oy gücünü keşfettiği dönemdir. 1960 darbesi sonucu kaleme alınan ve paradoksal biçimde darbe ürünü olan 1961 Anayasası katılımcı özellikleri öne çıkan bir yurttaşlık kavramını ve anlayışını gündeme getirmiştir. Bu anayasa ile pasif yurttaş artık devlet karşısında edilgen olmaktan daha çok, toplumsal ve siyasal olarak etkin ve direngen bir aktördür. 1980 darbesinden sonra yürürlüğe sokulan 1982 Anayasası'nda "itaatkâr" yurttaşlık fikri esas alınmış ve o günden bugüne söz konusu doğrultudaki pratikler yurttaşlığın bu coğrafyadaki seyrinin bel kemiğini oluşturmuştur.

3. BÖLÜM

ZORUNLU BİR POLİTİKLEŞME: CUMARTESİ ANNELERİ

3.1.Cumartesi Anneleri'nin Tarihsel Süreci

Cumartesi Anneleri'nin on yıllardır devam eden mücadelesini daha net konumlandırmak adına mücadeleye başladıkları 90'lı yıllardan günümüze değin gelişimini irdelemek fazlasıyla önem arz etmektedir. Kimi zaman siyasi muhatap olarak görüldüler kimi zaman terörize edilerek haftalık rutin anmaları ve eylem alanları yasaklandı. Devlet tarafından gelişen birbirine zıt bu politikalar özelde Kürt meselesine paralel olarak belirlendiği gözlemlenmektedir.

3.1.1. Cumartesi Anneleri'nin Ortaya Çıkışı

Cumartesi Anneleri'ni 27 Mayıs 1995'ten bu yana her cumartesi Galatasaray Meydanı'nda sadece oturma eylemleri düzenleyerek gözaltında kaybettirilen ve siyasi kimliklerinden dolayı faili meçhul cinayetlere kurban giden yakınlarının faillerini arayanlardan oluşan bir topluluk olarak tanımlamak başlangıç olarak yeterli görünse de bu tarihi mücadeleye dair pek az şey anlatır. Türkiye'de deneyimlenen askeri darbelerin sonucunda 1990'lı yılların başında sık yaşanan kaybolma daha doğrusu kaybettirme olgusu insan hakları savunucuları için ilk gündem ve mücadele alanlarından biri olmuştur. Nitekim 1992 yılında İnsan Hakları Derneği (İHD) 'Kayıplar Bulunsun' şiarıyla bu alanda ilk kampanyasını başlatır. 1995 yılı ise Cumartesi Anneleri'nin dünya çapında bir harekete dönüşecek olan mücadelelerine tanıklık eder. Miladını Hasan Ocak cinayeti ile başlatabileceğimiz Cumartesi Anneleri'nin direnişi Türkiye coğrafyasının en istikrarlı ve süreğen hak arama mücadelesi olarak yoluna devam etmektedir. 12 Mart 1995'te Alevi ve Kürt nüfusun yoğun olarak yaşadığı Gazi Mahallesi'nde kimliği "belirsiz" kişilerin bir kahvehaneye silahlı saldırıları ile başlayan ve üç gün boyunca devam eden Gazi Mahallesi Olayları yirmi iki kişinin hayatını kaybetmesi ve yüzlerce kişinin yaralanmasıyla sonuçlanır. 21 Mart 1995'te Gazi Mahallesi Olayları sonucunda gözaltına alınıp kaybettirilen Hasan Ocak'tan bir daha haber alınamaz. Annesi Emine Ocak, ailesi ve arkadaşları günlerce Hasan Ocak'ı arar ve Ocak'ın işkence edilmiş cansız bedeni 15 Mayıs'ta

kimsesizler mezarlığında bulunur. Ocak'ın cansız bedenine ulaşılmasının ardından İnsan Hakları Derneği'nin de desteğiyle başlayan kampanya kayıplara karşı adalet arayan bir insan hakları mücadelesine dönüşür ve daha sonra medya tarafından "Cumartesi Anneleri" ismi verilen bu mücadele giderek yaygınlaşır. Cumartesi Anneleri ilk eylemlerini 27 Mayıs'ta yaklaşık yirmi kişilik ile bir oturma eylemi şeklinde gerçekleştirmiştir.

Cumartesi Anneleri'nin esin kaynağı Arjantin'deki Plaza de Mayo Anneleri'dir. Arjantin'de 1976-1983 döneminde kirli savaş olarak adlandırılan yıllarda otuz binden fazla sol görüşlü yurttaş diktatörlük rejimi tarafından kaybettirilir. Cunta rejiminin baskısı altında üç kişinin yan yana gelmesinin yasak olduğu 1977 yılında kayıp olan çocuklarının bulunması için Plaza de Mayo Anneleri mücadeleye koyulur. Anneler, başlarına taktıkları beyaz tülbentlerle hükümet binasına yüz metre uzağındaki Plaza de Mayo'ya (Mayıs Meydanı) ikişer ikişer girip meydanda bulunan piramidin etrafında tur atmaya başlarlar. Sonrasında her perşembe günü saat 12.00'da eylemler devam eder. Cunta hükümeti bu hareketi karalamak ve anlamsızlaştırmak için Anneler'e stigmatize edici ve küçümseyici isimler takar: Onlara kimi zaman "terörist anneler" kimi zaman "perşembe delileri" olarak seslenilir. Plaza de Mayo Anneleri'nin eylemine destek olan gerek avukat gerekse de insan hakları savunucuları ciddi baskılara ve işkenceye maruz kalırlar. Uğruna mücadele ettikleri "kaybettirme" davasında söz konusu eylemcilerin kendileri de kaybettirilir ve aralarından bazıları çocuklarının kaderini yaşar. Tüm bu baskı ve yıldırma politikasına karşın her hafta daha fazla kadın beyaz tülbentleriyle meydanda belirir. Özellikle de 1978 Dünya Kupası'na Arjantin'in ev sahipliği yapması Plaza de Mayo Anneleri'nin seslerini tüm dünyaya duyurmalarına vesile olur. Kırkı aşın yıldır direngen mücadelesini sürdüren Plaza de Mayo Anneleri, faili meçhul cinayetlerin ve kayıpların bulunması adına yürütülen mücadelede Cumartesi Anneleri'ne esin kaynağı olmuşlardır.

Faili meçhul cinayetler ve kaybettirme konusu ile ilgili BM (Birleşmiş Milletler) de 2007 yılından itibaren somut adımlar atmaya başlamıştır. Birleşmiş Milletler 1992 yılında yayımladığı bildiriyle bu suça karşı bakış açısını açıkça belirtmişti. "Zorla Kaybedilme" BM tarafından insanlığa karşı işlenmiş olan bir suç olarak tanımlanmış, 2007 yılında kabul edilen *Bütün Kişilerin Zorla Kaybedilmeden Korunmasına Dair Uluslararası Sözleşme*'yi (Zorla

Kaybedilme Sözleşmesi) 2010 yılı itibariyle yürürlüğe de sokmuştur. Devletlere yaptığı hatırlatma ile yaşam hakkının en temel insan hakkı olduğunu ve devletlerin de bu en temel insan haklarını korumasını ve saygı duyulması gerektiğinin altı çizilmiştir.

3.1.2. Türkiye’de Doksanlı Yıllar ve Cumartesi Anneleri’nin Mücadele Başlangıcı

Doksanlar dünya siyaseti açısından sosyalist ülkelerin giderek itibar kaybettiği ve yıkılma evresine girdiği serbest piyasacı kapitalizmin ise neoliberalizm adıyla hızla yaygınlık kazandığı bir döneme işaret eder. Türkiye’de doksanlı yıllar siyaset terminolojisinde şiddetle, daha özel olarak kurumsal şiddetle, daha spesifik olarak devlet şiddetiyle özdeş sayılmıştır. Kendinden önceki dönemlerle kıyaslandığında doksanların belki de en öne çıkan özelliği şiddet ve tahakkümün süreklilik kazanması ve sistematik olarak yayılmasıdır. Kuşkusuz doksanlı yıllar toplumdaki farklı kesim ve coğrafyalar açısından farklı anlamlar ve anılar yüklenmiştir. Ülke Kürtleri için doksanlı yıllar baskı, zorunlu göç, soykırım ve devlet şiddeti ile özetlenebilecekken devlet aygıtı perspektifinden “terör” yıllarıdır. (Uysal, 2016:8) Bu hususta kuşkusuz ki yegâne referans noktası Kürtler veyahut devlet değildir. Ancak devletin demokratikliğini, daha yalın biçimde söyleyecek olursak hukuk devleti niteliklerini haiz olup olmadığını belirleyen temel göstergelerden biri devletin öteki saydıklarına yönelik yaklaşımıdır. Büyük bir genelleme gibi görünse de ilgili dönemin, yani doksanlar sürecinin Türkiye’de ‘öteki’ olarak tanımlanabilecek hiçbir kesim açısından refah dolu günleri işaret etmediği söylenebilir. Söz konusu tarihsel parantez Alevilerin, Kürtlerin, kadınların, trans bireylerin, işçi sınıfının ve emekçilerin hep birlikte yakıldığı, dövüldüğü en hafifiyle asimilasyon ve baskıya zorlandığı dönemi kapsamaktadır.

Doksanlı yıllarda Türkiye ve yakın coğrafyalarda köklü değişimler meydana gelmiştir. İlgili dönem, sınırların değiştiği, İslamcılığın bir akım olarak giderek yükselmeye başladığı ve etki alanını genişlettiği bir zaman dilimine işaret eder. Teknolojik alandaki gelişmelerin sonucunda iletişim olanaklarının artması farklı coğrafyalardaki toplulukların birbirlerinden haberdar olmalarını, diasporaların anavatan ve farklı ülkelerdeki diasporalarla kolaylıkla

iletişime geçmelerini sağlamıştır. Siyasal tarihin en büyük yıpratma savaşlarından olan İran-Irak savaşını bitişi ve Birinci Körfez Savaşı'nın yarattığı demografik hareketler özellikle bu bölgelerden Türkmen ama daha da çok Kürt topluluğun ülkeye göçü yine dönemin özgül sayılabilecek gelişmelerini tetikleyen unsurlardır. Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı illerde zorla köy boşaltmaları ile birlikte yaşanan zorunlu göç ve bunun sonucunda ortaya çıkan toplumsal evrimleşme, şehirleşmeyle beraber görünür hale gelen Kürt orta sınıfı da bu tabloya eklenmesi elzem dinamiklerdir (Van Bruinessen, 2015: 3-11)

Doksanlara damgasını vuran ve ayrı bir parantezde değerlendirilmesi elzem olan başlıklardan biri kuşkusuz İslamcılıktır. Bu yükseliş her ne kadar dünya genelinde yaşanmışsa da Türkiye'ye özgü gelişimi de hayli çarpıcıdır. Türkiye'de siyasal İslam'ın bu yükselişi aslında gücünü merkez sağ olarak nitelendirilen partilerin hızla erimesinden almaktadır. (Uysal, 2016: 14) İran'da 1979 İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından Amerika Birleşik Devletleri (ABD) başta olmak üzere Batı dünyasının İran'a karşı bölgede yeni hamleleri ve Türkiye ve Pakistan gibi ülkelerin yeşil kuşak stratejisi çerçevesinde İran ve Sovyetler Birliği'ni çevreleyecek ılımlı İslam ülkeleri modeli olarak tanımlanmaları siyasal İslam'ın Türkiye'ye özgü macerasında belirleyici dinamiklerdir (Zurcher, 2017). Siyasal İslam'ın veyahut bir ideoloji olarak İslamcılığın Osmanlı'nın geç döneminden miras kalan oldukça köklü bir geleneği mevcuttur. Ancak doksanlarda kendini gösteren İslamcı hareketler, özellikle radikal İslamcılık, yer yer bu miras üzerinde yükselse de bizzat devlet aygıtı ve uluslararası dinamikler tarafından desteklenen ve iktidar mücadelesinde belli kesimleri tasfiye etme veyahut eritmede desteklerine koşulan siyasal kurtarıcılar olmuştur. Seksenlerin son yarısından başlayarak Türkiye'de sekülerleşmenin temel figürleri sayılabilecek ya da aydınlanmacı düşünceleriyle bilinen gazeteci ve aydınlara yönelik suikastlarda radikal İslamcılığın izleri sürülmüş yeşil kuşak, İran'a karşı Sünni İslamcı bir hat çekme stratejilerinin bir yansıması olarak bu suikastların arkasındaki güç olarak İran işaret edilmiştir. Gazeteci yazar Uğur Mumcu'nun katledilmesinin ardından ilk işaret edilen ülkenin İran olması ilgili sürecin dönüm noktalarından biri sayılabilir. Yine radikal İslamcılık Türkiye Hizbullah'ı sayılan örgüt aracılığıyla Kürt hareketini baskılayacak, Kürt aydın ve gazetecilerin katledilmesi sürecinde araçsallaştırılabildiği. Ancak bunların ötesinde

düşmanlaştırılan, kolayca stigmatize edilen ve her daim elverişli bir araç olarak siyasal arenadaki hasımların bertaraf edilmesinde desteğine başvuru radikal İslamcılığın dışında ülkede giderek yaygınlaşan ve itibar kazanan ve MSP/Refah Partisi geleneğinde somutlanan bir İslami çizginin varlığında da söz etmek gerekir. 12 Eylül 1980 darbesinin de ivmesiyle toplumsal dokuda muhafazakarlığın siyasal aktivizme karşı bir koruma ve önleme kalkını olarak kurumsal olarak desteklenmesi bu süreci hızlandırmıştır.

1989 yılı yerel seçimlerinde üç büyük kentte belediye başkanlıklarını sosyal demokratların (SHP) kazanması solun geneli adına umut verici olsa da merkez sağ içinde DYP'nin de ANAP'ı zayıflatarak güçlendiği görülmektedir. Sosyal demokratlar 1991 genel seçimlerine büyük bir cesaret örneği sergileyerek Kürt sol muhalefetini temsil eden HEP'in seçim barajı nedeniyle parlamento dışı kalmasını engellemek amacıyla seçime SHP-HEP ittifakıyla girerler. Ancak gerek yerel yönetimlerde beklentileri karşılayamayıp yetersiz kalmaları gerekse HEP ile kurdukları ittifak nedeniyle seçmen kitlelerinin belli bir kesimini yitirmiş olmaları nedeniyle seçimlerden ciddi bir oy kaybıyla üçüncü parti olarak çıkarlar. Yine de SHP, ANAP ve diğer partilerle koalisyon kurması neredeyse imkânsız olan seçimlerin birinci partisi DYP ile iktidar ortağı başarır ve Kürt hareketinin parlamentoda temsili açısından Türkiye siyasetinde dev bir adım atmış olur. Bir süre sonra Kürt siyasetinin parlamentoda müstakil bir hareket olarak yer alması ve sonradan medya tarafından yemin krizi olarak tanımlanan, milletvekilliği yemini okunurken HEP/DEP vekillerinin Kürtçe kullanmaları, yerleşik düzenin otoritesinin ve meşruiyetinin sarsılması olarak algılanmış doksanlı yılların kriz sarmalını kristalize edici bir uğrağı işaret etmiştir. İktidar ortağı gibi görünen SHP, koalisyon hükümetindeki görev bölüşümü nedeniyle sadece belli bakanlıklarda söz sahibi olabilmiş ve Kürt sorununa yönelik iktidar ortağı DYP'nin klasik sağ milliyetçi refleksleri nedeniyle daha ziyade iktidardaki bir muhalefet partisi görünümü vermiştir. İnsan hakları ihlalleri ve benzeri pek çok konuda ama en çok da Kürt muhalefetine yönelik benimsenen politikalarda iktidar ortağı DYP, SHP'ye karşı, parlamento oylamalarının tümünde sağ muhalefetle birlikte davranmıştır (Taşkın ve Aydın, 2016: 395).

Siyaset yapmak bir taraftan farklı fikir ve ideolojilerin buna bağlı olarak çıkarların mevcudiyeti sebebiyle bir "çatışma" alanı iken, öbür taraftan da belli kurallar çerçevesinde

birlikte çalışma zorunluluğu ile bir “iş birliği” alanıdır (Heywood, 2007:62-63). Doksanlı yıllar Türkiye’inde bu çatışma hali sürekli iken iş birlikleri hep kırılğan ve sonuçsuz kalmıştır. DYP’deki lider değişiminin ardından Tansu Çiller’in başbakanlık pratiği de Türkiye siyasal hayatının en önemli trajik uğrakları ile devam eder. 1993’te Madımak’ta yaşanan vahşet, Gazi Mahallesi Katliamı, 1994 ekonomik krizi ve tabii özellikle Kürt illerinde yaşanan fail-i meçhul cinayetler, köy yakmalar ve sistematik baskılar bunlardan bazılarıdır. Ülkenin içinde bulunduğu hem siyasal hem ekonomik anlamdaki elverişsiz koşullarda 1991 seçimlerinden sonra 1994 yerel seçimlerinde Refah Partisi’nin çarpıcı seçim başarısı işte bu zemin üzerinde kendini var etmiştir. Muhafazakâr-İslamcı bir partinin oy artışı ve İslamcılığın toplum içerisindeki yükselişi salt laik kesimi huzursuz etmekle kalmamış değil aynı zamanda Aleviler için de yeni bir sürecin başlangıcı olmuştur. Bu yıllarda Alevilere yönelik katliamlar yaşanmaya başlanmıştır. Madımak Katliamı ve Gazi Katliamı doksanlardaki bu şiddet sarmalının halkalarıdır. Siyasal İslam’ın bu yükselişi sonucunda Alevilik kimliğine karşı bu baskı politikalarının Türkiye’de Alevilerin kimlik hakları temelinde uyanışına zemin oluşturduğu söylenebilir. (Ertan, 2016:266) Kürt siyasal hareketinin kimlik eksenli bir mücadeleye evrilme sürecini ivmelendiren dinamiklerin benzerleri, bu dönemde, Alevilik çerçevesinde de kimlik üzerinden bir mücadeleyi tetiklemiştir.

Devletin hukuk devleti niteliğini haiz olup olmadığını gösterebilecek turnusol kâğıdı öncelikle Kürt meselesindeki yaklaşımı olmuştur. Zira pek çok sosyal bilimcinin de altını çizdiği üzere, devlet baskınını en net ve keskin biçimde okunabileceği alan olan Kürt meselesi, devletin şiddet repertuarı hakkında da çok şey anlatır ve bu bakımdan da kendisiyle çok dolaylı yoldan ilişkili hatta ilişkisiz gibi görünen başlık ve tartışma alanlarına yönelik ipuçları sunar. Açık şiddet, can kayıpları gibi olguların yanı sıra köy boşaltmalar gibi zorla yerinden etme pratikleri toplumsal dokuda temelden değişim ve dönüşümü beraberinde getirmiştir.

Bu tabloya ek olarak gözaltında kayıplar ve devletin verili kurumsallığın ötesini zorlayan edimlerinin yansımaları 1990’da Nusaybin, 1991’de Cizre yine aynı yılda katledilen Halkın Emek Partisi Diyarbakır İl Başkanı Vedat Aydın’ın cenazesinde savaş manzaraları arasında

görülmüştür. (Uysal, 2016:10) Dolayısıyla Kürt kimliği bilincinin gelişmesinin yanında ağır insan hakları ihlalleri de bir anlamda Kürt mücadelesine ivme kazandırmıştır. Üstteki satırlarda da ifade ettiğimiz üzere, insan hakları ve hukuk devleti noktasında Kürt meselesi, Türkiye demokrasisi için bir nevi turnusol kâğıdı işlevi üstlenmiştir. Zira 1990'lı yıllar salt Kürtler için değil hasımlar açısından uygun görülen muamelenin kapsam ve uzanımlarını anlatır (Üstel, 1999).

Doksanlar CHP eski milletvekili Prof. Dr. Muammer Aksoy'dan gazeteciler Çetin Emeç ve Uğur Mumcu'ya, HEP Diyarbakır İl Başkanı Vedat Aydın'dan Musa Anter ve Ahmet Taner Kışlalı'ya kadar birçok aydın ve siyasi figürün suikastlar ve saldırılar sonucu öldürüldüğü bir dönemdir. Doksanları Türkiye'de siyasetin itibar yitirdiği siyasi mücadelenin yoğun ve sistematik bir şiddet ile gölgelendiği yıllar olarak adlandırmak mümkün görünmektedir. Neoliberal iktisadi politikalarda, bir süre sonra sosyal demokratların da teslim olmalarıyla toptan uzlaşma ve milli güvenlik siyasetinin sınırlarına mahkûm olma siyasi partiler arasındaki sınırları silmiş tümünü birbirine benzeştirerek İslamcı akımın temsilcisi bir partinin siyasal alanın ayrıksısı olarak belirmesine sebebiyet vermiştir. (Öngen, 2004:95) Yoz bir siyaset tarzı ve dili gelişmiş ve siyasal alan mafya ilişkileri ile de iyice kirlenmiştir. Kırılgan koalisyonlar ve siyasi istikrarsızlık bu şekilde yaşanmıştır. Neoliberal politikaların sonucu olarak bireycilik kavramı değerlendirirken yaklaşık on yıl önceki darbe anayasasının ve mevcut politikaların desteğiyle toplumsal ve sınıfsal dayanışmalar da lağvedilmiştir.

Neoliberalizmin Türkiye macerası anımsanacağı üzere asıl olarak 1980 darbesiyle başlar. Nitekim neoliberalizmin yerleşmesi adına alınan 24 Ocak kararlarının önündeki engeller darbe ile temizlenmiş, böylece sermaye merkezli bu kararlar uygulamaya konabilmiştir. Yani neoliberal yönetim adına ilk uygulamalar seksenli yıllarda devreye sokulmuştur. Darbe anayasası ile yürütme organının yetkileri arttırılmıştır. Örneğin KHK çıkarma, bütçe dışı fon oluşturma, meclisin yetkisi dışına çıkma gibi yeni uygulamalar türemiştir. (Bayramoğlu Özügürlü, 2009:270) Yapılan bu düzenlemelerle aslında daha otoriter ve baskıcı bir yönetim anlayışının da temelleri atılmıştır. Neoliberal anlayışı geliştirmek ve sürekliliğini sağlamak adına muhalif kesimi susturacak şekilde Türk-İslam sentezini yaratacak olan bir ideoloji geliştirmek hedeflenirken ve bunu kolaylaştıracak ılımlı İslam politikalarına dayanan

hareketler de desteklenmiştir. (Gambetti, 2009:160) Bu da Türkiye’de artık siyasetin merkezinin sağa kaymasına vesile olmuştur. (Özkazanç, 2001:643)

Doksanlı yılları diğer dönemlerden farklı kılan bir diğer özellik bu dönemin belli evrelerinde tüm baskı ve yıpratmalara karşın güçlü muhalefet hareketlerinin belirebilmesi ve siyasal alana damgalarını vurabilmesidir. Emek hareketine baktığımızda söz konusu süreçte henüz nefesi tükenmemiş ve hatta verili siyasal parametreleri zorlayan bir hareketlilik gözlemlememiz mümkündür (Koçak, 2014). 1989 Bahar Eylemleri, 1991 Büyük Madenci direnişi, kamu emekçilerinin oturma eylemleri baskı ve yasaklamalar karşısında emek hareketinin direncini sergilemiş ve yer yer iktidarı ödünler vermek zorunda bırakmıştır.

Doksanlar Türkiye’de hukuk devleti ve temiz toplum tartışmasının mafya-siyasetçi-devlet üçgeninde çerçevelenmesine sahne olmuştur. 1996 senesinin kasım ayında Susurluk’ta gerçekleşen trafik kazası ile “derin devlet” sözcüğü Türkiye’de siyaset ve toplumsal mücadeleler terminolojisinin demirbaş kavramlardan biri haline gelmiştir. Cumartesi Anneleri’nin direnişi bu tarihi kazadan çok önce derin devlet ve temiz toplum tartışmalarını ülke gündemine dolaylı yoldan da olsa taşımış akademik anlamda devlet-mafya-siyaset üçgenindeki tartışmalar için açılımlar sağlayıcı bir mücadele pratiğini işaret etmiştir. Doksanların en istikrarlı ve süreğen direnişçilerinden biri Cumartesi Anneleri’nin hak arama pratiğidir. Üstelik bu mücadele doksanlarda kıvılcımlanıp sönmelenmemiş 2000’lerin ilk yarısına dek direngenliğini korumuş bu anlamda bugüne dek taşınan en istikrarlı yurttaşlık pratiği olmuştur. 1990’lı yıllar, başka pek çok özelliğinin yanında aslında bir bakıma en çok bu istikrarlı direnişle anılacak yıllardır. (Uysal, 2016: 11) Cumartesi Anneleri’nin ilk katılımcılarından Maside Ocak’ın bir konuşmasında sarf ettiği sözler söz konusu dönemi en yalın biçimde özetlemektedir: "O dönemde gözaltında kaybedilen yakınını aramak ya da hak talep etmek gözaltında kaybedilme ya da öldürülme nedeniydi."(Maside Ocak’la Derinlemesine Görüşme, 2021). Gözaltında kayıplarla başlayıp devam eden faili meçhul cinayetlere karşı bu mücadelede Cumartesi Anneleri her hafta saat 12:00’da Galatasaray Meydanı’nda buluşmaya başlarken üç temel amaç belirlemiştirlerdir: Bunlardan ilki Türkiye’de faili meçhul cinayetler ve gözaltında yaşanan kayıpların bitmesidir. İkinci talepleri şimdiye kadar gözaltında kaybettirilen kayıpların akıbetleri yakınlarına ve kamuoyuna

açıklanmasıdır. Son talep ise gözaltında kaybedenlerin yargılanmasıdır. Bu mücadeleyi sürdürenler kendi yakınlarını, çocuklarını, eşlerini bir daha göremeyeceklerdi ya da en iyi ihtimalle kemiklerini görebileceklerdi ancak en azından bunu yapanların da yargılanmasını ve cezalandırılmasını sağlayabileceklerdi.

Cumartesi Anneleri hak arama mücadelelerine 1995 senesinde başladı ve yaklaşık 170 hafta devam ettiler. Mart 1999'da polisin artan müdahaleleri sebebiyle Cumartesi Anneleri eylemlerine ara verdi. Özellikle Türkiye ve dünya gündemine girmeye başlamaları ile Onlar'a yönelik baskılar da artmaya devam etti. Her hafta şüpheli şahıslar oldukları gerekçesiyle gözaltına alındılar. Eylem öncesi Galatasaray Meydanı'na çıkan tüm yollar polis ve ilgili birimler tarafından engellenmeye başlandı. Nihayetinde 1999 yılında mart ayında yıllardır devam eden haftalık buluşmalarına ara verdiler.

3.1.3. 2000'li Yıllar ve Günümüz: Gelişimi

Türkiye'nin 2000'li yıllara geçişi kendisinden önceki karmaşık sürecin etkilerinden bağımsız değildi. Darbe anayasası ile yönetime devam edilirken; 1990'lı yılların ekonomik krizleri, siyasi çıkmazları ve kutuplaşmış toplum yapısından sonra Türkiye 2000'li yıllara da yüksek enflasyon, artan borçlar, işsizlik ve cumhuriyet tarihinin en ciddi iktisadi krizlerinden biriyle girmiştir. (Köse ve Yılmaz, 2012:248). Bu kötü gidişat halihazırda mevcut olan siyasi figürlere olan desteği sarsarken yeni bir düzen ve buna bağlı olarak da yeni figürlerin doğumuna yol açmıştır. Nitekim 2001 yılında yaşanan ekonomik krizden sonra gerçekleşen 3 Kasım 2002 seçimlerinde 1990'lı yıllarda iktidar olan Anavatan Partisi, Demokratik Sol Parti ve Milliyetçi Hareket Partisi seçim barajının altında kalarak Meclis'e girememişlerdir. Siyasal koşullar bakımından doksanlı yıllar büyük çıkmazlara ve şiddete sahne olurken ekonomik anlamda da ciddi krizler yaşanmıştır. Bu dönem dair saha çalışmalarını da kapsayan araştırmalarda kitlelerin oy verme eğilimlerinde ekonomik etkenlerin siyasi ve kültürel etkenlerden daha belirleyici olduğu sonucuna varılmaktadır (Bulutay ve Yıldırım, 1969; Çarkoğlu, 1997, 2002; Kalaycıoğlu, 1999; Esmer, 2002; Başlevent, Kirmanoğlu ve Şenatalar, 2009; Başlevent ve Kirmanoğlu, 2016).

Türkiye’deki siyasi iklimi ve demokrasi anlayışının 2000’li yıllarda en fazla etkileyen gelişme hiç şüphesiz Avrupa Birliği (AB) süreci olmuştur. Doksanlı yılların sonuna doğru etkisini hissettiren bu gelişme toplumsal düzenin sınırlarını belirlemede etkili olmuştur. Türkiye’nin 1999 Helsinki Zirvesi ile AB’ne aday ülke statüsüne geçmesiyle birlikte Kopenhag kriterlerinin siyasi gereklerini sağlamak üzere çeşitli reformlara ihtiyacı vardı. Her ne kadar üçlü koalisyon döneminde (DSP-MHP-ANAP) ilk reform girişimleri yaşansa da AKP’nin iktidar olması ile bu gelişmeler de hız kazanmıştır. AKP devam eden müzakere sürecinin de yarattığı ve yaratacağı olumlu sonuçların da meyvesini toplamak için bu sürece devam etmiştir. Gündeme getirilen uyum paketleri ile daha önceki koalisyon hükümetinin reform adımlarına devam edildiği görülmektedir. Bununla birlikte Türkiye’de idam cezasının kaldırılması, ifade özgürlüğünün geliştirilmesine yönelik çabalar ve işkence-kötü muameleye karşı yasaların çıkarılması fikri bu anlamda ciddi sayılabilecek adımlardır. 2004 yılında bu girişimlere ek olarak basın özgürlüğüne dair ve cinsiyet eşitsizliğinin ortadan kaldırılması ve özellikle yargı alanında gerek yargı bağımsızlığı gerekse de AİHM gibi uluslararası yargı mekanizmalarının iç hukuka üstünlüğünün getirilmesi gibi kararların alınması Türkiye demokrasi tarihi açısından umut yaratıcı sayılmıştır. Ayrıca bu gelişmeleri takiben anayasa değişim paketi ve yeni bir ceza kanunu, dernekler kanunu, basın kanunu ve Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu çıkarılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2004: 187). Her ne kadar ülkenin demokratikleşmesi adına yapılan bu hamleler gerçekte AB’nin kriterleri adına yapılmışsa da ülkenin demokratikleşmesi adına pratik anlamda ciddi adımları içerdikleri bir gerçektir. Zira AB, Türkiye’nin demokratikleşmesi adına büyük bir aktör olmuştur. Tüm aday ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de Avrupa Birliği yasal bir dayanak noktasıdır ve karşılaşılabilecek herhangi bir veto durumuna karşın ulusal politikada iktidarın ve kaynakların aktörler arasında yeniden dağıtılmasına ve yetkilendirilmesine aracı olacak durumdadır (Börzel ve Soyaltın, 2012: 13). Bunun yanında AB sadece demokratikleşme ve STK’lar noktasında değil aynı zamanda ekonomik yardımları da içeren programlar geliştirerek süreci ilerletme adına çaba göstermektedir (Sobacı, 2011). AB, Türkiye’nin aday ülke sıfatıyla gerçekleştirdiği bu gelişmeleri “ödüllendirerek” 3 Ekim 2005’te katılım müzakereleri resmen başlatılmıştır.

AB ile girilen bu süreç dönemin yeni aktörü AKP adına da aslında kendi geleceği için gerekli olan girişimlerdi. Zira AB süreci toplumdaki iyimserlik ve umut dalgasını diri tutmanın bir somut bir ifadesine dönüşmüştü (Akça, 2011). AB kriterleri çerçevesinde dini özgürlüklerin ilerletilmesi ve özellikle ordunun siyaset üzerindeki etkisinin kaldırılması AKP'nin kendi iç gündemi için vazgeçilmez olanaklar sunmuştur. Siyasal reformların bu denli hızlı gerçekleştirilmesi ne yazık ki çok uzun sürmemiş ve katılım müzakerelerinden kısa süre sonra Türkiye'nin demokratikleşme performansı negatif bir eğri seyretmeye başlamıştır. Bu süreç ufak çaplı kimi anayasal değişikliklerle beraber Kürtler özelinde başlatılan fakat sonuçsuz kalan bazı demokratik açılımlarla sınırlı kalmıştır. Bu dönem içerisinde özellikle PKK ve Kürt halkı ile olan ilişki devlet politikalarını belirleyen en önemli faktörlerdendir. PKK ile yapılan görüşmeler ve müzakereler mecliste Kürt siyasi partileri hariç hiçbir muhalefet partisi tarafından desteklenmemiştir. Meclis haricinde toplum içerisindeki milliyetçi kesim de bu görüşmelerden ve açılımlardan açık bir şekilde rahatsız olduklarını göstermişlerdir. Ara ara yapılan ateşkesler dışında PKK ile girilen mevcut çatışma durumu ve bunun Kürt siyasi hareketine ve dolayısıyla Kürt halkına olan yansımaları da belirleyicidir. AB ile ilişkilerin geliştiği 2004 yılı itibariyle özellikle Kürtlerin azınlık statüsü ile ilgili de tartışmalar ivme kazanmıştır. Ancak cumhuriyet tarihi boyunca gerek devletin resmi söylemi gerekse de Kürtler'in söylemlerinde Kürtlere ilişkin azınlık statüsünden söz edilemeyeceği süreklilik içinde yinelenmiştir. Her iki söylemin ortak noktası kurucu unsur kavramının vurgulanması ve azınlık deyimine yüklenen negatif içeriklerdir. Bu durum Lozan Antlaşması'ndan başlayarak azınlık kavramının gayrimüslimleri imleyen ve hukuksal olarak gayrimüslimlerle sınırlı bir statü olmasıyla ilintilidir. Osmanlı'dan bugüne Millet Sisteminin bir devamı olarak Lozan görüşmeleri neticesinde Türk tarafı sadece üç gayrimüslim grubu azınlık statüsünde tanımlamayı uygun görmüş bunlar dışındaki gayrimüslim topluluklar ve Müslümanlık hanesinde sayılan kesimler azınlık olma durumunun beraberinde getirdiği haklardan yoksun bırakılmıştır (Kadıoğlu, 2012) En geniş kesimiyle Kürtler'in de bu söylemi benimseyerek kendilerini azınlık olarak görmeyi reddettikleri böylelikle bu statünün sağladığı haklar setinden mahrum kaldıkları da söylenmelidir.

AB'nin daha çok siyasal boyutu baz alan kriterleri incelediğimiz zaman; her ne kadar 2000'li yıllara geçiş ile beraber Kopenhag kriterleri üzerinden azınlık haklarını da kapsayan insan hakları çıkmazlarına dair reform çabalarına karşın herhangi sonuç alıcı bir çözüm gerçekleştirilemediğini kaydetmemiz gerekir. Bu dönemde kamusal alanda özellikle eğitim alanında Türkçe dışındaki dillere yönelik anayasal engellemeler olsa da özel kurumlarda Kürtçe dil kurslarına, radyo ve televizyon alanında Kürtçe ile diğer dillerde yayınların yapılması mümkün olmuştur (İçduygu ve Soner, 2006: 447-468). Avrupa Birliği'ne üyelik süreci ile koşut olarak yapılan reformlar ile var olan baskının bir nebze de olsa hafifletilmesine rağmen Türklük kavramının diğer kimlikleri kapsayan bir "meta-kimlik" mi yoksa "etnik temele dayanan ulusal bir kimlik mi sorusu hala net tartışma konusu olmaya devam etmektedir. (Keyman, 2005:272-273) Buna karşın AB sürecinde yurttaş tanımlamasında herhangi bir somut gelişme söz konusu olmamıştır. Çok-kimlikli bir devlet yapısına rağmen Türklük vurgusu yurttaşlığın temel belirleyeni olmaya devam edilmiştir. Dönem dönem gündeme gelen, bir vakit Cumhurbaşkanı Demirel'in bizzat dile getirdiği "anayasal yurttaşlık" formülü hem Kürt sorunundaki engelleri aşmayı hem de farklı kimlik taleplerine yönelik kalıcı bir çözüm sunmayı hedeflese de siyasal gündemin ve müesses nizamın önceliklerine yenik düşmüş güdük bir tartışma olarak akademik alanla sınırlı kalmıştır (İçduygu, Çolak, Soyarık, 1999).

Başlangıçta özellikle Kopenhag kriterleri içerisindeki siyasal kriterler olumlu karşılanırsa da devamının gelmemesi ve sonuç alıcı çözümlerin yaşanmaması AB üye devletleri ve birliğin kendisini de tatmin etmemiştir. 2002 seçimlerinden sonra 2007 ve 2011 mevcut oylarını arttırarak seçimlerde tek başına iktidar olan AKP siyasal anlamda gücünü ispat etmiştir. AB destekli yasal düzenlemelerin etkisiyle tabanını da genişletmiş ve özünde taşıdığı muhafazakâr kimliğe rağmen Türkiye Cumhuriyeti'nin laik düzeni içerisinde konumunu konsolide edebilmiştir. Bu özgüvenle birlikte AB'ye ihtiyacı da bağlılığı da azalmıştır. Toplumun da AB'ye gireceğine dair güvensizliği de baz alındığında bu süreçte ciddi bir toplum baskısı da oluşmadığı söylenebilir. Böylelikle demokratikleşme adına girilen ve ciddi ilerleme kaydedilen bu yolda artık gerileme dönemi de başlamış bulunmaktadır. AB 2015 İlerleme Raporu'nda, ifade özgürlüğü, toplanma özgürlüğü ve hukukun üstünlüğü alanında

AB standartlarına uymayan bazı mevzuatların olduğu belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2015: 3).

Demokratik açılımların yapıldığı dönemlerde, Cumartesi Anneleri'ne olumlu yaklaşılsa da herhangi bir pürüzde Cumartesi Anneleri de şiddetten paylarına düşeni fazlasıyla almaktaydı. Cumartesi Anneleri için 2000'li yılların başlarında da yasaklamalar devam etti. 2004 ve 2011 yılında mecliste gözaltında kaybettirilenlerle ilgili çeşitli komisyonlar kuruldu. Örneğin 2004'te kurulan komisyon özelde Diyarbakır'ın Kulp ilçesinde kaybettirilen 11 köylünün akıbeti ile ilgiliydi. Ancak bu rapordaki bilgiler de sonuca götürecek politikalara dönüştürülemeden gündemden silinmiştir. 2009 yılında ülkede esmeye başlayan görelî demokratikleşme rüzgârı ile Galatasaray Meydanı bir kez daha Cumartesi Annelerine açılmıştır. Aslında bu dönem Cumartesi Anneleri'nin devlet tarafından muhatap alınmaya başlandığı bir süreç olarak da tanımlanabilir. 2011 yılında dönemin Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan ile gerçekleştirilen görüşme hukuk devleti ve demokratikleşme adına mücadelenin sembol ismi Cumartesi Annelerinin yurttaşlık pratiği adına pek çok kesimi umutlandırmıştır. Bu görüşme, tarafların niyetlerindeki içtenliğe dair soru işaretleri barındırsa da Cumartesi Annelerinin bir yurttaşlık inisiyatifi olarak kendilerini devlet nezdinde resmi düzeyde muhatap alınacak bir konuma yükselttiklerinin göstergesi bu anlamda da senelere yayılan bir yurttaşlık pratiğinin kazanımıdır. Mücadelenin sembol isimlerinden olan Berfo Kırbayır (Berfo Ana, 12 Eylül 1980 askeri darbesinde gözaltına alınıp kaybettirilen Cemil Kırbayır'ın annesi) ile beraber Cumartesi Annelerinden oluşan heyet 2011 yılında dönemin Cumhurbaşkanı Erdoğan ile görüştüğünde kendi pozisyonunu ve meşruluğunu tesis etmek adına olsa bile iktidarın, müesses nizama karşı mücadele veren ve kadınlardan oluşan bir mücadele dinamiğiyle masaya oturmak zorunda kaldığı kamuoyunca görülmüştü. O görüşme neticesinde özellikle bizzat Başbakan, Berfo Ana'ya oğlunun akıbetini netleştireceği sözünü vermişti. Erdoğan talimatıyla bir meclis araştırma komisyonu kurulmuş ve ciddi bir rapor hazırlanmıştır. Cemil Kırbayır'ı sorgulayan dönemin sorumlularının emniyet ve MİT mensuplarının ifadesi de alınmıştır. Komisyonun raporunda Cemil Kırbayır'ın işkence ile öldürüldüğü ve cenazesinin kaybedildiği şerhleri düşülse ve Kars savcılığına suç duyurusunda bulunulsa da bir iddianame hazırlanması söz konusu olmamıştır.

İnsan Hakları Derneği'nin (İHD) verilerine göre gözaltında kaybettirilenlerin sayısı hala net olarak bilinmemektedir. Bugün sadece yapılan başvurulardan yola çıkılarak 1200 kişinin kaybettirildiği düşünülmektedir. Kayıp yakınları kayıpların başladığı yıllardan bu yana Türkiye'de insan hakları ile ilgili bir gelişmenin yaşanmadığını savunmaktadır (İHD Çalışanları ile Derinlemesine Görüşme, 2021). Bu çalışmanın kaleme alındığı günlerde Cumartesi Annelerine yönelik yasaklamalar devam etmektedir. İçişleri Bakanlığı talimatıyla Beyoğlu Kaymakamlığı tarafından yasaklanan 25 Ağustos 2018'deki 700. hafta buluşmasının ardından kayıp yakınları göz altına alınmış Cumartesi eylemlerinin sürekliliğinin baltalanmasına adına bir dizi yaptırıma gidilmiştir. Ancak Cumartesi Anneleri mücadelesi günümüzün en istikrarlı ve kalıcı kadın/yurttaş inisiyatifi pratiği olmayı sürdürmektedir.

TARTIŞMA VE BULGULAR:

AKTİF YURTTAŞLIK ÖRNEĞİ OLARAK CUMARTESİ ANNELERİ

Yurttaşlığın en yalın ve genel geçer tanımı devlet ve birey arasındaki anayasal ilişkidir. Yakın dönem yurttaşlık çalışmaları, bu genel kabul görmüş tanımının farklı boyutlarla zenginleştirilmesi gerektiğini öngörür ve yurttaşlığın yasal statünün yanında siyasal, kültürel, sosyolojik ve hatta psikolojik boyutlarına da vurgu yapar. Farklı yurttaşlık kavramsallaştırmaları, yurttaşlığın bir etkinlikler bütününe işaret ettiğinin altını çizer (Akdeniz,Göker, 2018). Yurttaşlık bir etkinlikler bütünü olarak ele alındığında hak taleplerini yasal sınırların dışına taşan meşru bir çerçevede ifade etme süreç ve mücadelesini içerir ve bu anlamda da sivil itaatsizlik başta olmak üzere bir dizi toplumsal hareketliliği kapsar. Liberal kuramın izleyicileri yurttaşlığı bir hak mücadelesi olarak haklar çerçevesinde çerçevenmiş devlet ve birey arasındaki sözleşmenin ürünü olarak görürken yurttaşlığın birbiriyle ilintili üç boyutunun altını çizer: Yasal statü, kimlik ve etkinlik (Kymlicka ve Norman, 1994). Sırasıyla yurttaşın hak ve yükümlülüklerine; sınıfsal, etnik, dinsel, toplumsal cinsiyet ve benzeri kategorilere ilişkin farklı toplumsal aidiyetlerine ve sorumlu yurttaşın niteliklerine tekabül eden bu üç ayrı boyut liberal yurttaşlığın en kapsamlı tanımını önerir (aktaran, Akdeniz-Göker, 2018). Bu tasnife göre yurttaşlığın etkinlik boyutu, bir dizi erdemle açıklanır. Bu erdemler yurttaşın yaşadığı ülkeye bağlılığını pekiştirecek süreçlerde somutlaşır. Liberal çerçeveden yurttaşlığı ele alan sosyal bilimcilerin sıklıkla atıfta buldukları Galston yurttaşlık erdemlerini başkalarının siyasal taleplerine saygı gösterme, kamusal meseleleri kendi meselesiymiş gibi sahiplenme ve demokratik işleyiş çerçevesinde taleplerini ifade edebilme olarak açıklar (1991). Bu değerler ve erdemler sayesinde ki bireyler toplumsallaşarak siyasal topluluğun üyeleri haline gelirler. Örneğin Marshall'ın yaklaşımının eleştirel bir zeminde sahiplenilmesi temelinde bir kavramsallaştırma öneren ve onun üçlü şemasına yirmi birinci yüzyıl için kimlik temelli hak mücadeleleri setini ekleyen Işın'a göre yurttaşlık bir yasal statü olmanın ötesinde eyleme biçimidir (2008; aktaran Akdeniz-Göker, 2018). Bu çalışmada işlemselleştirilen 'aktif yurttaşlık' tanımının liberal zaviyeden yukarıdaki tanıma denk düştüğü düşünülebilir. Oysa yurttaşlığın kamusal alanda etkin rol alabilme, siyasal alanda özne olarak var olabilme ve aslen

siyasal bir vazife ve sorumluluk olarak tanımlandığı sivik-cumhuriyetçi akım da pekâlâ ‘aktif yurttaşlık’ üzerinde temellenir ve varsayım ve çıkarımları Fransız Devrimi’nin politik öznelere atıfla bu aktif öznenen yola çıkarak şekillendirir. Dolayısıyla, bu tezin teorik yaklaşımları ele alan bölümlerinden de çıkarsanacağı üzere, ‘aktif yurttaşlık’ hem liberal hem de sivik-cumhuriyetçi yaklaşımlarda kendine alan açabilen bir tartışma başlığıdır.

‘Siyasal katılım,’ gerek liberal gerekse sivik-cumhuriyetçi yaklaşımla ilişkilendirilen kavramsallaştırmalarda yurttaşlığın asli bir ögesi çoğu defa da onunla anlamdaş veyahut eş anlamlı sayılır. Özellikle sivik-cumhuriyetçi perspektifin siyasal katılıma ve siyasal ve kamusal alanda aktif olarak yer almaya atfettiği önem saklı tutulmak kaydıyla yurttaşın seçme ve seçilme faaliyetlerinin onun karar verebilme ve kendi kaderini belirleyebilme hakkı, yani liberal geleneğe göre bireysel özerkliği ile ilişkisi de baştan kabul edilmiştir. Ancak siyasal ve toplumsal düzeyde genel eğilim, siyasal katılımın sandıkla, yani sadece oy verme davranışı ile sınırlanmasıdır. Haklar ya da sorumluluklar düzeyinde tanımlanıp tanımlanmadığı bir yana, siyasal katılımın dilekçe yazmaktan kamusal alanda kendini özgürce ifade etmeye dek uzanan bir dizi meşru biçimi ve boyutu bulunmaktadır. Bu tez, yurttaşlık kurumunu bir etkinlik ve siyasal katılıma biçimi olarak tanımlanabileceği varsayımından yola çıkarak, yurttaşlık etkinliğinin kamusal tartışmalara ve siyasal hak arama süreçlerine etkin/aktif olarak dahil olmayı öngördüğünü ve Cumartesi Anneleri hareketinin verili nitelikleriyle bu tanımın en iyi örneklerinden biri olduğu sonucuna varmıştır. İstikrarlı ve kararlı mücadeleleriyle Cumartesi Anneleri, verili yasal çerçevenin yeterli sonucu üretmediği ve üretmeyeceğine inanılan bağlamlarda meşru bir yurttaşlık talebinin ifade edilebilme yolları konusunda yurttaşlık çalışmaları açısından esinlendirici bir örnektir. Derinlemesine görüşmelerin bulguları hayatları ev ile sınırlı annelerin Cumartesi eylemcileri aracılığıyla gündem belirleyen ve kamusal tartışmaları belirleyen öznelere dönüştüklerine dair sınırsız ipucu sunmaktadır. Tezin yönteminin serimlendiği bölümde de dile getirildiği üzere pandemi koşullarının yarattığı sınırlamalar çerçevesinde gerçekleştirilmiş de olsa Cumartesi Anneleri ile yapılan derinlemesine görüşmeler yurttaşlık bağlantılı bir tartışma için geniş bir veri seti sunmuştur.

Cumartesi Anneleri ile gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler öncelikle söz konusu eylemliliğin dönüştürücü niteliğinin altını çizmek gerekliliğini göstermektedir. Kendileriyle

görüülen anne ve eşlerin hemen hepsi önceden evin duvarlarıyla sınırlı hayatlarının birden acı yüklü bir mücadeleye nasıl evrildiğini ifade etmekte ancak bu mücadelenin ev ile sınırlı kalmasına izin vermemeyerek tutamadıkları yas ve acılarını ev dışında nasıl örgütlediklerini dile getirmişlerdir. Dahası, görüşmecilerin tümü mücadelelerinin hukuksal dayanaklarından haberdar olup sıradan bir yurttaşın gündelik terminolojisinin ötesinde kavram setleriyle mücadelelerini tanımlamaktadırlar. Bu duruma dair en gelişkin ifade aşağıdaki alıntıda görülebilir:

“Yürüttüğümüz mücadele, evrensel hukuken bireysel ve kollektif olarak bize sağladığı ve anayasanın da bizlere sağladığı yurttaşlık hakların kullanımı mücadelededir. Hukuk devletlinin temel değerleri olan yaşam hakkına sahip çıkma mücadelesidir.” (Derinlemesine Görüşme 1, 2021)

Yine başka görüşmeciler, mücadelelerinin niteliğine dair yorumlarında, eylemlerinin temel bir insan hakkı ve en temel yurttaşlık hakkı olan ‘yaşam hakkı’nın korunmasına ve güvence altına alınmasına dair bir direnişi esas aldığıın altını çizmektedirler:

“İnsanın hayatı için, kaybedilen hayatlar için mücadele ediyoruz” (Derinlemesine Görüşme 4, 2021)

Cumartesi Anneleri, evlerinden Galatasaray Meydanı’na uzun ve zahmetli bir yolculuğu göze alarak ulaşmaktadırlar. Görüşmecilerin hemen tümü Taksim’e uzak, kentin çeperlerindeki mahallelerden her hafta cumartesi günü aksatmaksızın Galatasaray Meydanı’na gelmekte kimileri de alana uzak şehirlerden otobüs yolculuğu ile erişmektedir. Geleneksel formların baskın olduğu ve kadına geleneksel rollerin atfedildiği toplum yapısında bu yolculuğun kendisi bile son derece dönüştürücüdür. Kadınlar kararlılıklarını daha ilk adımda evlerinin dışına çıkararak ve kentin göbeğine akarak sergilemektedirler. İlişkilendikleri mekânları sıralamaları istendiğinde bu sıranın ilk satırında karakollar yer almaktadır. Evden çıkar çıkmaz karakollar, emniyet müdürlükleri, jandarma komutanlıkları, adli tıp morgu gibi devlet aygıtının en katı ve tahakküm duygusu yaratıcı mekânlarıyla karşı karşıya gelmektedirler. Bu yüzden onlar için ikinci büyük adım ise patriarkanın belki de en somut cisimleşmiş hali olan yargı kurumlarına ve devlet mekanizmalarına karşı seslerini yükseltmedeki kararlılıklarıdır. Seslerini “sessiz” bir

duruşla, konuşmadan yükselten Anneler, bu sürecin her adımında politik önelere dönüşmektedirler. Derinlemesine görüşmelerde bir görüşmeci bu durumu şöyle ifade etmektedir:

“Hem bir eylem hem bir mücadele çeşididir bu. Bu bir kere haklı olmaktan kaynaklı bir şey, birincisi bu. İkincisi, kaybedilen insanların haksız ve tamamen devletin derin güçleri tarafından alınıp alıkonulması, işkence edilmesi, katledilmesi, kaybedilmesi ve insanlık tarihinin en büyük suçlarından biri olan kaybedilmeleri ve bunun yarattığı bir acının ızdırabın sonucu olmasıdır.” (Derinlemesine Görüşme 3, 2021)

Bu hak arama mücadelesinde Anneler, evlere kapanan hemcinslerinin aksine ülkeyi sarmalayan politik atmosfere, kurumların işleyişine, temel yargı kararları ve mekanizmalarına dair okur-yazarlık düzeylerinin çok üzerinde bir donanıma sahip olmuşlardır. Okuma yazma konusunda sorunları olan, okur yazarlığı bulunmayan Annelerin bile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nden, ilgili mahkemeye başvuru mekanizmalarından, Türkiye’deki yargı sisteminin evre ve basamaklarından haberdar oluşları sıradan bir gözlemciyi şaşırtacak denli üst düzeyde bir donanıma işaret etmektedir. Anneler’in aşağıdaki ifadeleri bu durumu özetler niteliktedir:

“Yargılanmaların çoğu cezasızlıkla sonuçlanıyor... Alabildiğimiz tek sonuç Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’nden aldığımız sonuç.” (Derinlemesine Görüşme 4, 2021)

“Yurt içine tekrar döndüğümüzde zaten 20 sene aşımına uğradığı için oradan bir sonuç alamıyoruz. Daha sonra biliyorsunuz Anayasa Mahkemesi kuruldu. Anayasa Mahkemesi’ne de gittik biz. O da aynen AİHM’nin verdiği kararı veriyor” suçlarından biri olan kaybedilmeleri ve bunun yarattığı bir acının ızdırabın sonucu olmasıdır.” (Derinlemesine Görüşme 3, 2021)

Görüşmecilerin aktarımları, Türkiye’nin taraf olduğu sözleşmelerden haberdar olduklarının kanıtı olarak okunabilir. Sıradan kadınların AİHM’den, Anayasa Mahkemesi’nden haberdar olmaları, ilgili kurumları hak arama mücadelelerinin kilit kuruluşları olarak görmeleri ve mücadelelerinin gereklerini her düzeyde içselleştirmeleri ile ilintili olsa gerektir. Yine Anneler’in hepsinde olmasa da çoğunda devlet, hükümet, iktidar gibi belli bir soyutluğa da denk düşen kavramlar arasındaki ayrımları biliyor olmaları aktarmaya değer bir husustur.

Kuşkusuz görüşmecilerin tümü ev kadını veyahut okur yazarlık düzeyi sınırlı kadınlardan oluşmamaktadır. Cumartesi Anneleri olarak genellediğimiz küme ablaları ve eşleri de içermektedir. Yirmi altı yılı dolduran bu mücadelede farklı kuşakların bir aradalığı söz konusudur ve bu kuşakların arasında eğitim düzeyiyle diğer eylemcilerden farklılaşan kadınlar da mevcuttur. Kuşaktan kuşağa aktarılan bu istikrarlı mücadelede söz konusu yeni kuşaktan eylemcilerle yapılan görüşmeler, mücadelenin aktörlerinin yurttaşlık sürecine dair kapsamlı düşüncelerini ortaya koymaktadır:

“Biz yurttaşız hakkımız var ve devlet bu hakkı bize sağlamak zorundadır. Bugünkü durum, bizim sadece haklarımızın değil yurttaşlığımızın da askıya alındığını göstermektedir. Gerçek anlamda hakları ile var olabilen yurttaşlar değiliz. Cumartesi anneleri hakları ile var olan yurttaş olma mücadelesidir.” (Derinlemesine Görüşme 2, 2021)

“Devlet yaşam hakkına yönelik tehlike karşısında bireyin hem yaşam hakkını korumakla hem de bu yaşam hakkı ihlal edildiğinde etkin bir soruşturma ve kovuşturma yürütmekle hükümlüdür. Faillerin cezalandırılmasını da yapmak zorundadır. Ayrıca devlet her koşulda hukuk normları içinde hareket etmek zorundadır.” (Derinlemesine Görüşme 3, 2021)

Cumartesi Anneleri'nin mücadelesinin önemli bir özelliği direnişçilerin farklılıklar içeren bir aradalığıdır. Özellikle doksanlı yıllardan itibaren insan hakları ihlallerinin en görünür olduğu yerin Güneydoğu Anadolu Bölgesi olduğu belirtilmelidir. Kürtlerin yoğunluklu olarak yaşadıkları illerde yok sayılan insan hak ve özgürlükleri çeşitli uluslararası kurumlarca da teyit edilmiştir (Çavdar, 2000: 346). Örneğin gözaltında kaybetmelerin en yoğun yaşandığı iller sıralamasında Diyarbakır ili 382 kayıp ile ilk sırada yer almaktadır (AİHM Raporu 2013 s. 27). Ancak bu durum, Cumartesi Anneleri'nin mücadelesine homojen bir etnik nitelik atfetmemize sebebiyet vermez. Mücadele farklı görüşlerden ve farklı etnik kimliklerden insanların bir araya geldiği bir yapıyı anlatır. Nitekim Emine Ocak, Berfo Ana, Hanife Tosun kısa bir süre önce hayatını yitiren Elmas Eren de mücadelenin sembol isimlerindedir. Çerkes bir aileye mensup olan Hayrettin Eren'in izini sürme mücadelesini annesi Elmas Eren'den ablası devralmış ve direniş kuşaktan kuşağa aktarılmış. Türkiye coğrafyasında etnisitenin önemli bir bileşeni sayılabilecek mezhep farklılıkları da eylemci profilinde kendini göstermektedir. Görüşmeciler dini aidiyetlerinin kendileri açısından birincil olmadığını söyledikleri durumlarda bile Şafi

veyahut Hanefî olmanın kendilerine yer yer sınırlı da olsa imtiyaz yaratabildiğini ancak bunun hayatın bütünlüğü içerisinde kendileri için anlamlı bir alan yaratmadığını vurgulamışlardır. Görüşmeciler arasında Alevî olanlarda ise bu kimlik dini olmaktan çok kültürel boyutuyla altı çizilerek dile getirilmiştir. Göz altında kayıpların ve faili meçhullerin aslında ailelere ve kayıpların en yakınlarına karşı gözdağı niteliği taşıdığı hatırlanacak olursa Cumartesi Anneleri'nin aktif özneler olarak kendilerine karşı tehdide de meydan okudukları söylenmelidir. Nitekim devlet şiddetinin bu en ağır darbesi asıl olarak kayıp yakınlarına yönelik bir cezalandırmayı içerir.

Derinlemesine görüşmeler, Cumartesi Anneleri'nin salt kendi kişisel acıları ve hak arama mücadeleleriyle sınırlı olmayan, kendi gündemlerini de aşan ve aynı coğrafyayı paylaşan başkalarının acıları ve kayıplarına yönelik bir yurttaşlık etiği çerçevesinde değerlendirilebilecek duyarlılık geliştirdiklerini göstermektedir:

Bana olmadı başkasına oldu diye sessiz kalmak bizi yurttaş olmaktan çıkarır. Vatandaş olma yalnız kendi hak talep etmek değildir. Benim haklarım var ve devlet bana bunları sağlamak zorunda düşüncesinin dışında devletin tüm topluma karşı sorumlulukları vardır ve bunu yerine getirmelidir. Bu benim dışımdaki bir gruba bir kişiye yöneldiği zaman da ben yurttaş olarak buna itiraz etme hak ve sorumluluğundayım. (Derinlemesine Görüşme 6, 2021)

Cumartesi Anneleri hareketi spesifik bir unsurla, kayıpların bulunması ve sorumluların yargılanması ile sınırlıdır ve gücünü de buradan alır. Spesifikleştirilmiş ve netleştirilmiş bu ortak hedef farklı kesimlerden pek çok anneyi bir araya getirmiş kendi politik gündemlerini aşan bir mücadele örgütlemelerini olanaklı kılmıştır. Ancak bu spesifik gündemin siyasal alanın pek çok alan ve kurumuyla ilişkisi bulunmaktadır. Mücadele, Annelerin bu spesifik gündemden yola çıkarak siyasetin çok boyutlu doğası hakkında farkında olmaksızın ve belki de yürütmekte oldukları mücadelenin doğallığında donanım kazanmalarına ve derinleşmelerine vesile olmuştur. Bunu yaparken özgül politik ajandalarını bir kenara bırakarak kendi içlerinde farklılığı korumayı ve gözetmeyi de öğrenmişlerdir. Yine kendi dışlarındaki farklılıklara yönelik de benzer bir yaklaşım geliştirdikleri pekâlâ söylenebilir. Görüşmelerin bazılarında LGBT-İ üyelerine yönelik baskılardan dem vurmaları, LGBT-İ annelerinin mücadelesinden söz etmeleri farklılıkları nasıl derinlikli bir boyutta ele alabildiklerinin örnekleridir.

SONUÇ

Bu çalışmada, Türkiye’de on yıllardır devam eden ve mevcut konumu bakımından ülkedeki en uzun soluklu hak arama mücadelesi olan Cumartesi Anneleri’nin bir aktif yurttaşlık örneği olup olmaması tartışmanın asıl sorusunu oluşturmuştur. Bu soruya cevap aranırken yurttaşlık literatürü etraflıca taranmıştır. Marshall’dan bu yana literatüre giren bu kavramın özü hak ve sorumluluk ekseninde gelişmiştir. Aktif yurttaşlık kavramı ise, felsefik yaklaşımlar olarak tanımlayabileceğimiz haliyle hem liberal-demokratik düşüncenin hem de sivil-cumhuriyetçi düşüncenin başat koşullarındandır. Cumartesi Anneleri örneği kavramsallaştırmasını tıpkı sivil-cumhuriyetçi düşüncenin de özünde olduğu gibi topluma karşı bir sorumluluk anlayışı ile hareket etmektedir. Eril ve baskıcı bir yönetim anlayışının mevcut olduğu bir ülkede çoğunluğunu kadınların oluşturduğu bir grubun tüm baskılara rağmen bu kadar uzun zaman mücadeleye devam etmeleri bile başlı başına toplumsal reflekslerin gelişimi ve bilinçlenme adına büyük bir kazanımdır. Bu mücadelenin özellikle ötekileştirilen bir grubun içerisinde çıkması ve yine özellikle kadınlar adına cesurca bir adımdır. Gerek resmi ideolojinin gerekse de toplum bakış açısının tersine hem devleti hem de toplumun erkek egemen düşüncesini karşısına alması bakımından da önemlidir. Bu cesur karşı koyuşlara paralel olarak toplumsal bir sorumluluk alması da aktif bir yurttaşlık bilincinin de göstergesidir ve bu haliyle diğer hak mücadeleleri için de esin kaynağıdır.

Cumartesi Anneleri’ni yaratan koşulların da izlendiği bu çalışmada Osmanlı Devleti’nin son dönemlerinden günümüze kadarki tarihsel süreç de çalışmaya dahil edilmiştir. Kul olarak görülen bireyin yurttaşlaşma serüveni aynı zamanda Türkiye’nin de devlet olarak yurttaşlık kavramına bakış açısını sunmaktadır. Edilgen-pasif yurttaşlık olarak örnekleştirilen Türkiye yurttaşlığı içerisinde ötekileştirilen bir grubun hak iddiası olarak Cumartesi Anneleri toplumun geneli adına da ivme kazandırıcı bir hamledir. Cumartesi Anneleri ile yapılan derinlemesine görüşmelerden de anlaşılacağı üzere kaybettikleri yakınlarından sonra giriştikleri bu mücadelede zorunlu bir politikleşmeyi de yaşadıkları görülmüştür. Kendi yaşadıkları bu politikleşme ile beraber toplumsal dönüşümü sağlayacak bir kudretin de odağı haline gelmişlerdir.

Sonuç olarak, Cumartesi Anneleri hareketi, devletin makbul yurttaşlık yaratma çabalarına karşı sessiz ancak vakur bir karşı koyuşu içeren özgün bir yurttaşlık deneyimdir. Doksanlı yıllarda kayıpların bulunması hedefiyle ortaya çıkan bu hareket, kayıpları sağ olarak bulma umutlarının tükendiği 2000’li yıllarda bir tür hesap sorma, yargıya taşıma ve meydan okuma mücadelesine dönüşmüş ve hak ihlallerine karşı kapsamlı ancak sessiz bir direnişin somut örneği olmuştur. Yurttaşlığın tarihsel olarak tepeden inme ve edilgen bir biçimde tanımlandığı, siyasal katılımın salt oy verme davranışıyla sınırlı öğrenildiği ve belletildiği bir coğrafyada Cumartesi Anneleri mücadelesinin farklılıkların gerekli kıldığı taleplere açık doğası ile aktif bir yurttaşlık mücadelesi için ufuk açıcı ve ilham verici somut bir örnek olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Okuma yazma bilmeyen veyahut anadillerinde eğitim alma imkanlarından yoksun oldukları için kendilerini ifade etmekte büyük güçlükler yaşayan kadınların ülkenin demokrasi tarihinin gündemini tayin edici bir mücadelenin aktif aktörlerine dönüşmeleri Türkiye’de kapsayıcı ve farklılıklara açık yeni yurttaşlık kavramsallaştırmaları için esin kaynağıdır.

REFERANSLAR

Ağaoğulları, M. A. (2006). Geçiş Sürecinde Türkiye (Der) Irvin C. Schink, E. Ahmet Tonak. İstanbul: Belge Yayınları

Akça, İ. 1980'lerden Bugüne Türkiye'de Siyaset ve Hegemonya: Bir Çerçeve Denemesi. İktisat Dergisi. 2011.

Avrupa Komisyonu, 2015 Yılı Türkiye Raporu. Avrupa Birliği (AB) İlerleme Raporu. Brüksel, 10.11.2015 SWD(2015) 216

Aybay, R. (1998). Teba-i Osmani'den T.C. Yurttaşına Geçişin Neresindeyiz?, 75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru. A. Ünsal (Ed). İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları

Aydın, S., & Taşkın, Y. (2016). 1960'tan Günümüze: Türkiye Tarihi. İletişim Yayınları.

Balibar, E. (1988), "Propositions on Citizenship", *Ethics*, Vol. 98, s. 723-30.

Başlevent, C., & Kirmanoğlu, H. (2016). Economic voting in Turkey: perceptions, expectations, and the party choice. *Research and Policy on Turkey*, 1(1), 88-101.

Başlevent, C., Kirmanoğlu, H., & Şenatalar, B. (2009). Party preferences and economic voting in Turkey (now that the crisis is over). *Party Politics*, 15(3), 377-391.

Bayramoğlu-Özuğurlu, S. (2009). Türkiye'de Devletin Dönüşümü: Parlamenter Popülizmden Piyasa Despotizmine. *Küreselleşme, Kriz ve Türkiye'de Neoliberal Dönüşüm içinde. Nergis Mütevellioğlu ve Sinan Sönmez (der.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları. ss, 261-302.*

Bendix, R. (1964). Nation-Building and Citizenship: Studies of Our Changing Social Order. New York: John Wiley and Sons

Birleşmiş Milletler (BM), Bütün Kişilerin Zorla Kaybedilmeden Korunmasına Dair Uluslararası Sözleşme (Zorla Kaybedilme Sözleşmesi). <https://tihv.org.tr/wp-content/uploads/2020/04/bm-butun-kisilerin-zorla-kaybedilmeden-korunmasına-dair-uluslararasi-sozlesme.pdf>

Bock, G. ve James, S. (1992), “Introduction: Contextualizing Equality and Difference”, Bock, G. ve James, S. (Ed.), *Beyond Equality and Difference: Citizenship, Feminist Politics and Female Subjectivity*, Routledge, London, NY, s. 1-12.

Bora, T. (1996). İnşa Döneminde Türk Kimliği. *Toplum ve Bilim* 71, 168-192

Bottomore, T. (2000), “Kırk Yıl Sonra Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, Marshall, T. H. ve Bottomore, T., *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, (Çev.) A. Kaya, Gündoğan Yayınları, Ankara

Börzel, T. A., & Soyaltin, D. (2012). Europeanization in Turkey: stretching a concept to its limits?

Brown, (2006), “Finding the Man in the State”, Sharma, A. ve Gupta, A. (Ed.), *The Anthropology of the State: A Reader*, Blackwell Publishing, Malden, Oxford, Carlton, s. 187-210.

Brubaker, R. (1998). Ethnic and Nationalist Violence. *Annual Review of Sociology*. Vol. 24:423-452 (Vol. Publication date August 1998). <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.24.1.423>

Brubaker, R. (2008). Fransa ve Almanya’da Göç, Vatandaşlık ve Ulus-Devlet: Karşılaştırmalı Bir Tarihsel Analiz, Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara.(Der) A. Kadioğlu. İstanbul:Metis Yayınları 55-91

Bryson, V. (2003), *Feminist Political Theory: An Introduction*, 2nd Ed., Palgrave Macmillan, NY.

Bulutay, T., & Yıldırım, N. (1969). Türk Seçmenlerinin Oy Verme Eğilimlerinde İktisadi Sebeplerin Üzerinde Bir Deneme. *SBF Dergisi*, 22, 7-39.

Bussemaker, J. ve Voet, R. (1998), "Citizenship and Gender: Theoretical Approaches and Historical Legacies", *Critical Social Policy*, Vol. 18, No: 3, s. 277-307.

Carkoglu, A. (2002). Turkey's November 2002 Elections: A New Beginning?. *Middle east review of international affairs*, 6(4), 30-41.

Coole, D. (1994), "Women, Gender and Contract: Feminist Interpretations", Boucher, D. ve Kelly, P. (Ed.), *The Social Contract from Hobbes to Rawls*, Routledge, London, NY, s. 193-211.

Çarkoğlu, A. (1997). Macro Economic Determinants of Electoral Support for Incumbents in Turkey, 1950–1995. *New Perspectives on Turkey*, 17, 75-96.

Debray, R. "Cumhuriyetçi misiniz, demokrat mı?", Çev.:A. Arslan, 8 Haziran 2005

Dietz, M. G. (1985), "Citizenship with a Feminist Face: The Problem with Maternal Thinking", *Political Theory*, Vol. 13, No. 1, s. 19-37.

Erdoğan, M. (2003), *Anayasal Demokrasi*, 5.Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara.

Ertan, M. (2016). 90'lar Türkiye'sinde Değişen Siyaset Dilini Aleviler Üzerinden Okumak. (Der.) Ayşen U. İsyen, Şiddet, Yas: 90'lar Türkiye'sine Bakmak. s. 259- 286. Ankara: Dipnot Yayınları

Foweraker, Joe and Landman, Todd, *Citizenship Rights and Social Movements*, Oxford University Press, Great Britain, 1997.

Fraser, N. (2013), *Fortunes of Feminism: From State-Managed Capitalism to Neoliberal Crisis*, London, NY, Verso.

Friedman, M. (2005), "Introduction", *Women and Citizenship*, Friedman, M. (Ed.), Oxford, NY, Oxford University Press, s. 3-11.

Gambetti, Z. (2009). İktidarın dönüşen çehresi: Neoliberalizm, şiddet ve kurumsal siyasetin tasfiyesi. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (40), 145-166.

Göker, E. A. (2018). "Nereye Aitiz? Diasporaik Kimlik ve Türk Vatandaşlığı Kıskaçında Çerkes Kimliği". *Sosyal Bilimler Dergisi. Journal of Social Sciences*. Cilt 3 Sayı 1. S. 91-105.

Grossman, J. L. ve McClain, L. C. (2009), "Introduction", *Gender Equality: Dimensions of Women's Equal Citizenship*, Grossman, J. L. Ve McClain, L. C. (Ed.), NY, Cambridge University Press, s. 1-19.

GUNSTEREN, Herman, (1994), "Four Conceptions of Citizenship," STEENBERGEN, B. (der.), *The Condition of Citizenship* (London: Sage): 36-49

Habermas, J. (1994). Struggles for recognition in the democratic constitutional state. In *Multiculturalism* (pp. 107-148). Princeton University Press.

Heywood, A. (2007). *Siyaset*. Ankara: Adres Yayınları

Hobson, B. (2010), "Siyaset Sosyolojisinde Feminist Kuramlaştırma ve Feminizmler", Janoski, T; Alford, R.; Hicks, A. ve Schwarts, M. A. (Ed.), *Siyaset Sosyolojisi*, Phoenix, s. 141-160.

Hobson, B. ve Lister, R. (2001), "Keyword: Citizenship", Lewis, J.; Hobson, B. ve Siim, B. (Ed.), *Contested Concepts in Gender and Social Politics*, Edward Algar, <http://portal.unesco.org/shs/es/files/7681/11128861501citizenship.pdf/citizenship.pdf> (7.1.2015).

Icduygu, A., & Ali Soner, B. (2006). Turkish minority rights regime: Between difference and equality. *Middle Eastern Studies*, 42(3), 447-468.

Işın, E. F. ve Turner, B. S. (2007). Investigating Citizenship: An Agenda for Citizenship Studies. S. 5-17 | Published online: 30 May 2007

Işın, E. F. ve Turner, B. S. (2002). Citizenship Studies: An Introduction. Handbook of Citizenship Studies. (Der.) E. F. Işın ve B. S. Turner. İçinde. London: S. 1-10

İçduygu ve Kaygusuz, (2004), The Politics of Citizenship by Drawing Borders: Foreign Policy and the Construction of National Citizenship Identity in Turkey, Middle Eastern Studies, Pages 26-50 | Published online: 08 Sep 2010,

İçduygu, A. ve Keyman, E. F. (1998). “Globalleşme, Anayasallık ve Türkiye’de Vatandaşlık Tartışması”, Doğu Batı S 5, s. 147-159

İçduygu, A., Çolak, Y. ve Soyarık, N. (1999). “What is the Matter with Citizenship? A Turkish Debate”. Middle Eastern Studies, 35/4: 187-208

Jaggar, A. M. (2005), “Arenas of Citizenship: Civil Society, the State, and the Global Order”, Friedman M. (Ed.), *Women and Citizenship*, Oxford University Press, Oxford, NY, s. 91-110.

Kadioğlu, A. (1995). “Milletini Arayan Devlet: Türk Milletinin Açmazları”, Türkiye Günlüğü S 33, s. 91-101

Kadioğlu, A. (2012). Vatandaşlığın Dönüşümü: Üyelikten Haklara, Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği. s. 31-54. İstanbul: Metis Yayınları

Kalaycıoğlu, E. (1999). The shaping of party preferences in Turkey: Coping with the post-cold war era. *New Perspectives on Turkey*, 20, 47-76.

Kandiyoti, D. (2007), *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*, Metis Yayınları, İstanbul.

Karpat, K. (2013) İslam’ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması. İstanbul: Timaş Yayınları

Karpat, K. H. (1973). *Social Change and Politics in Turkey: A Structural-Historical Analysis*. Leiden: Brill

Kartal, F. (2016), Kadınların Yurttaşlığı ve Feminist Kuram, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 49, Sayı 3, Eylül 2016, s.59-87.

Keyman, F. (2005), *Değişen Dünya Dönüşen Türkiye*, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.

King, D.S., and Jeremy Waldron. "Citizenship, social citizenship and the defence of welfare provision." *British journal of political science* 18.4 (1988)

Koçak, H. (2014). *Camın İşçileri: Paşabahçe İşçilerinin Sınıf Olma Öyküsü 2014 İletişim İstanbul*

Koçdemir, Kadir, *Milli Devlet ve Küreselleşme*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004

Komisyonu, A. T. (2004). Türkiye'nin katılım yönünde ilerlemesi hakkında 2004 yılı düzenli raporu. *Brüksel: Avrupa Komisyonu*, 15, 2018.

Kymlicka, W. (1998), *Çokkültürlü Yurttaşlık*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, (Çev. Abdullah Yılmaz)

Kymlicka, W., & Norman, W. (1994). Return of the citizen: A survey of recent work on citizenship theory. *Ethics*, 104(2), 352-381.

Kymlicka, Will (2004) *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş*, Çev: Ebru Kılıç, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları

Lindsay, J. R., Templeton, F. E., & Rothman, S. (1943). Lesions of the esophagus in generalized progressive scleroderma. *Journal of the American Medical Association*, 123(12), 745-750

Lister, R. (1997b), "Citizenship: Towards a Feminist Synthesis", *Feminist Review*, No. 57, Autumn, s. 28-48.

Lister, R. (2003), *Citizenship: Feminist Perspectives*, 2nd Ed., Palgrave Macmillan, NY.

Lister, R., Williams, F., Anttonen, A., Bussemaker, J., Gerhard, U., Heinen, J., Johansson, S., Leira, A., Siim, B., Tobio, C., Gavans, A. (2007), *Gendering Citizenship in Western Europe: New Challenges for Citizenship Research in a Cross-National Context*, The Policy Press, Bristol.

Lombardo, E. ve Verloo, M. (2009), "Contentious Citizenship: Feminist Debates and Practices and European Challenges", *Feminist Review*, Vol. 92, s. 108-128.

Mann, M. (1987), "Ruling Class Strategies and Citizenship", *Sociology*, 21 (3): 339-354

Mardin, Ş. (2017). *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*. İstanbul: İletişim Yayınları

Michel, H., & Üstel, F. (1990). *Faşizmler*. İstanbul: İletişim

Miller, D. (2000), *Citizenship and National Identity*, Polity Press, Malden.

Mouffe, C. (1992), "Democratic Citizenship and the Political Community", Mouffe, C. (Ed.), *Dimensions of Radical Democracy: Pluralism, Citizenship, Community*, Verso, London, s. 225-239.

Mouffe, C. (1992). *Feminism, Citizenship and Radical Democratic Politics*. *Feminists Theorize the Political*. (Der.) J. Butler ve J. W. Scott. içinde. New York and London: Routledge, 369-384

Neuman, W. L. (2012). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar I-II*. Sedef Özge (Çev.), İstanbul: Yayınodası Yayınları

Oldfield, (1990), "Citizenship: An Unnatural Practice", *The Political Quarterly*, Vol. 61, No. 2, s. 177-187.

Öngen, H. B. Devlet GÜdümündeki Medyadan Özel Sermaye Medyasına Geçiş: Turgut Özal Dönemi Medya Sermaye Yapısının Değişimi. *Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*, (59), 26-40.

Özkazanç, A. (2015), *Feminizm ve Queer Kuram*, Dipnot Yayınları, Ankara.

Pfau-Effinger, B. (2004). Socio-historical paths of the male breadwinner model–an explanation of cross-national differences 1. *The British journal of sociology*, 55(3), 377-399.

Pitkin, H. F. (1999), *Fortune is a Woman: Gender and Politics in the Thought of Niccolo Machiavelli*, The University of Chicago Press, Chicago, London.

Powell, Martin (2002), “The Hidden History of Social Citizenship”, *Citizenship Studies*, Vol. 6, No, 3, s. 229-244

Sayari, S., Esmer, Y., & Esmer, Y. R. (Eds.). (2002). *Politics, parties, and elections in Turkey*. Lynne Rienner Publishers.

Sevenhuijsen, S. (1998), *Citizenship and the Ethics of Care: Feminist Considerations on Justice, Morality and Politics*, Routledge, London ve NY.

Smith, R. M. (2002). Modern Citizenship. *Handbook of Citizenship Studies*. (Der.) E. F. Işın ve B. S.Turner. içinde. London: SAGE, 105-115

Sobacı, M. (2011). Politika Transferi Bağlamında Kamu Yönetiminde Neo-Liberal Reformların Yayılması: Açık Toplum Enstitüsünün Rolü. *Sosyoekonomi*, 16(16).

şenkal, A. (2005). Küreselleşme Sürecinde: Sosyal Politika, Alfa Basım Yayım Dağıtım, Ağustos

Toksöz, G., Özkazanç, A., & Poyraz, B. (2001). Kadınlar, kalkınma ve sosyal adalet.

Turner, B. S. (2008), "Citizenship, Reproduction and the State: International Marriage and Human Rights", *Citizenship Studies*, Vol. 12, No. 1, s. 45-54.

Turner, B. S. (2008). *The body and society: Explorations in social theory*.

Turner, Bryan S.: "Contemporary Problems in the Theory of Citizenship", *Sociology*, Vol. 24, No: 2, 1990, pp. 189-217

Turner, S. Bryan.(1993). "Contemporary Problems In The Theory of Citizenship". *Citizenship and Social Theory* (Ed.: Brayn S. TURNER). London: Sage Publications

Uysal, A. (2016). 90'larla Hesaplaşmak: Bir On Yılın Siyasal ve Toplumsal Yapısını Yeniden Düşünmek. (Der.) Ayşen U. İsyen, Şiddet, Yas: 90'lar Türkiye'sine Bakmak. S. 7-18. Ankara: Dipnot Yayınları

Üstel, F. (1999). *Yurttaşlık ve Demokrasi*. Ankara: Dost Kitabevi

Üstel, F. (2004). "Makbul Vatandaş"ın Peşinde: 2. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi. İstanbul: İletişim Yayınları

Van Bruinessen, M. (2015). "Global Perspektifle 1990'larda Kürtler". 1990'larda Kürtler ve Kürdistan. A. Işık ve diğerleri (Der.). İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları. s. 3-11

Voet, R. (1998), *Feminism and Citizenship*, London, Thousand Oaks, New Delhi, SAGE Pub.

Walby, S. (1990), *Theorizing Patriarchy*, Cambridge, Basil Blackwell.

Walters, M. (1998), "Kadınların Hakları ve Kadınların Uğradıkları Haksızlıklar: Mary Wollstonecraft, Harriet Matineau, Simone de Beauvoir", Mitchel, J. ve Oakley, A. (Ed.), *Kadın ve Eşitlik*, 3. Baskı, (Çev. ve Yayına Haz. F. Berktaş), Pencere Yayınları, İstanbul, s. 135-228.

Yeğen, M. (2008). Yeni Anayasa Eski Vatandaşlık. *Liberal Düşünce* İlkbahar 2008, 55-65

Yıldız, A. (2001). *Kemalist Milliyetçilik*. İstanbul: İletişim Yayınları

Yılmaz, E. Ve Köse, M. S. (2012). Siyasal Ürünlerin Seçmene İletilmesinde Gazetelerin Rolü: 27 Ekim 1957 Genel Seçimleri Örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(40), 229-247.

Young, I. M. (1989). Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship. *Ethics* 99(2): 250-274.

Yuval-Davis, N. ve Werbner, P. (1999), "Introduction: Women and the New Discourse of Citizenship", Yuval-Davis, N. ve Werbner, P. (Ed.), *Women, Citizenship and Difference*, Zed Books, London, NY, s. 1-38.

Zurcher, E.J. (2017). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları